

U KA'A BISBÁAIL YÉETEL XNA'TSIL LU'UM

ÚUCHBEN TSIKBALIL TU TUUCH UJ

Yáax beeta'anil ich káastlan t'aan
Noj lu'umil México, México
ISBN:

Ma' tu cha'abal u beetal uláak' chíuka'anil wa u jáatsalil le meyaja'
-Mix u boonilo'ob beyxan bix beeta'anik je'ex u táanil je'el bixake',
electrónico wa mecánico,
Wa ma' tu éejentik yéetel junp'éel ts'iibil ju'un u yuumili'.

Copyright © 2020 por Talía del Carmen Vázquez Alatorre

U noj k'aaba'il
U ka'a bisbáail yéetel Xna'tsil lu'um
Úuchben Tsikbalil tu tuuch Uj

U yuumil
Talía del Carmen Vázquez Alatorre

U X- nu'ukbesaj beeta'anil
Angélica María Roxana Aílotsue Aguirre Elizondo

U x-Tsolil ts'iib
Aurelio Torre

Le máax tsol bix ku beetbil
María Eugenia Hernández Granados

Le máax tsol u yoochel
Mónica Susana Carmona León

j-Sut t'aano'ob
Dra. Cessia Esther Chuc Uc
Gonzalo Maas Pacheco
Abraham Euán Kantún
Gaspar Alberto Cauich Ramírez

Tsool ts'ib

E'esaɿil		6
Úuchben Tsikbalil 1	U k'ĩmak óolí' sa'asaɿil	9
Úuchben Tsikbalil 2	Texcoco	23
Úuchben Tsikbalil 3	Prosumidoro'ob	39
Úuchben Tsikbalil 4	Coyotl	57
Úuchben Tsikbalil 5	Yáax táanil le nak'o'	83
Úuchben Tsikbalil 6	Uts k ich le ya'axo'	95
Úuchben Tsikbalil 7	Le ja'o' k'ĩmak yool	109
Úuchben Tsikbalil 8	U seen chokotal k'ĩn	125
Úuchben Tsikbalil 9	X-Clarita yéetel J-Dante	141
Úuchben Tsikbalil 10	iU siibal México U tia'al Yóok'ol kaab!	155
Úuchben Tsikbalil 11	ǰ-Túumbenkunsaɿil kaaɿo'ob	169
Xúul t'aan		182

U káaɓbal

Le chan xch'úupalaalo'ob yéetel le chan xi'ipalaalo'ob tu noɔ lu'umil Méxicoe' yaantio'ob u páaɓtalil u kuxtalo'ob ma'alob te' yóok'ol kaaba' yéetel ti' toɔ óolal tu'ux ku ye'esa'al tsiikil ti' tuláakal ba'axkuxa'an yóok'ol kaab. Lepaalalo'obo' unaɔ u yaantalo'ob ti' jump'éeel lu'um tu'ux yaan ki'imak óolal, ɔets' óolal yéetel múul bisbáail yeetel u ɔe'ɔeláasi kuxtal yook'ool kab, chéemba'ale' ma' unaɔ u ts'abal ɔuntséelil le yóok'ol kaabo'. Le u waakp'éeelil áanalte'il le úuchben tsikbalil yéetel le kúbena' jump'éeel u nu'ukulil kaambal u tia'al u beeta'al u tuukul u chan paalalilo'ob México tu yóolal u k'ána'anil u kananta'al yóok'ol kaab yéetel bix ɔe' u táakpaɓlo'ob.

Le múuch' áanalte'oba' u k'aba'e' u "Yúuchben tsikbalilo'ob tu Tuuch Uɔ" tumen u tia'al le úuchben mexicoilo'obo' le Tuucho' beey u ts'uu wa tu'ux ku taal tuláakal: le kuxtalo', le k'iino'obo' yéetel le máako'obo'.

Le u ts'úo' leti' u ɔaan pik'enil le yóok'ol kaabo' le tu'ux ku much'kubáaɔ le máako'ob yéetel uláak' kaɔa'ano'ob te' yóok'ol kaabo'.

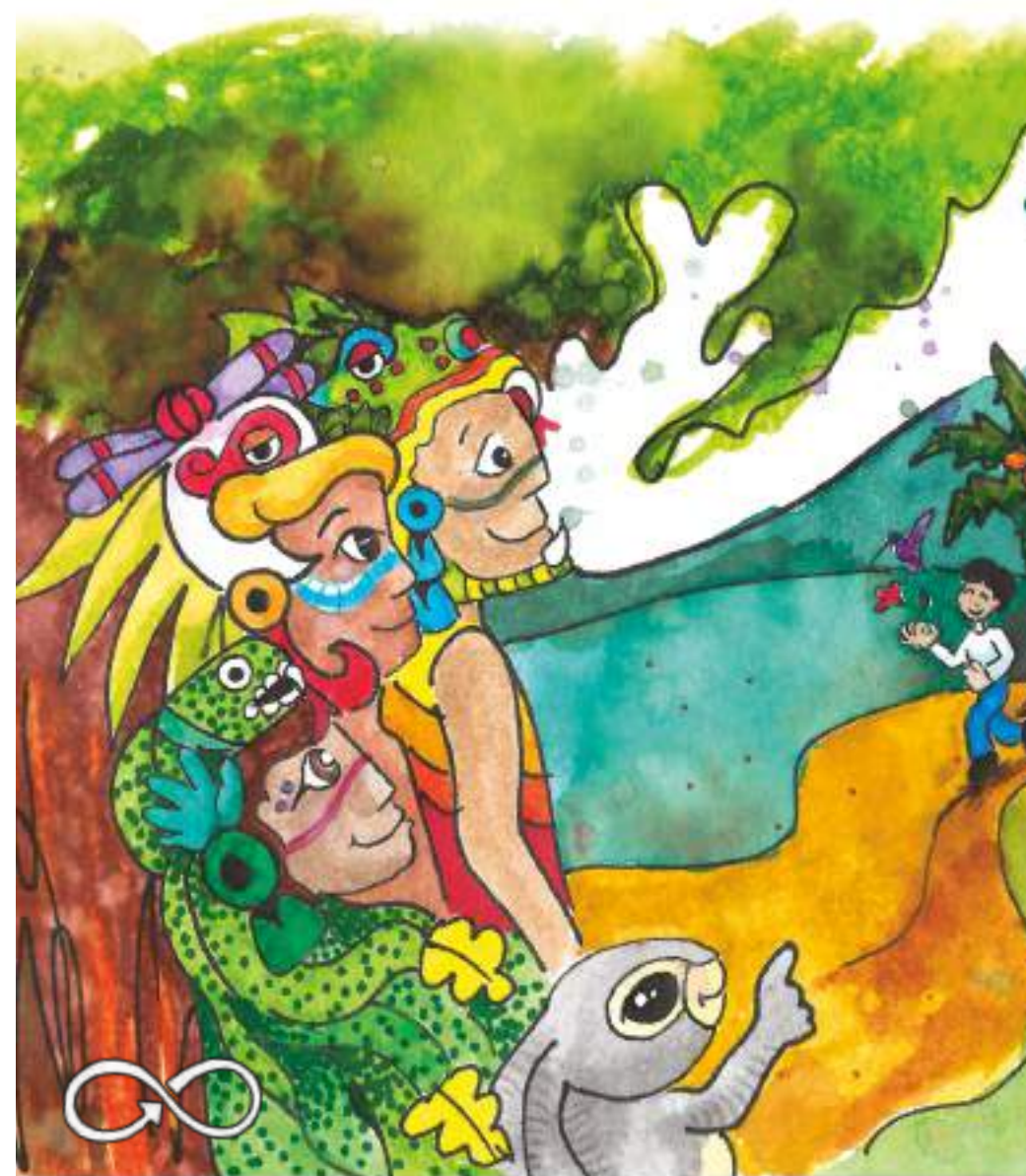
U tia'al le úuchben ch'iibalo'obo' ɔunɔuntúul máake' ti' u Wakp'éeelil Úuchben Tsikbalil Tuuch Uɔe' le máako'obo' unaɔ u yaabiltiko'ob u bak'ampacho'ob. Le tsiikil le yóok'ol kaaba' ɔach k'ána'an. ɔach séeb táan u binuk'aaskuntikubaɔ yóok'ol kaab. Wa to'on táan k beetik loob tie', táan k kaxtik ka' ch'éeɔko'on xaan.

Yéetel le úuchben tsikbalo'ob beey xaan yéetel le kúbena'ob yaano'ob ichil le áanalte'a', le meɔen xch'úupalal yéetel le meɔen xi'ipalalo'ob tu lu'umil México' yaan u na'atiko'ob u k'ána'anil u kaɓtalo'ob ti' jump'éeel lu'um chuup yéetel ɔe'ɔeláasil kuxtalil yaan ichilo'one'ex. Le xoot' t'aan México' ku taal ti' u óoxp'éeelil u ɔuumil u t'aan náhuatl: metztli, u k'aat u ya'aleɔ uɔ; xictli, Tuuch wa u ts'ú; co, u k'aat ya'ale' kúuchil. México: Jump'éeel kúuchil ti' u Tuuch Uɔo'.

Ti' u Tuuch le Uɔo' unaɔ u káaɓal le ɔel bisbáailo', u ye'esa'al tsiikil yéetel u yilal ma'alobil u ba'alilo'ob le yóok'ol kaabo'. México jump'éeel kúuchil ɔach ma'alo'ob u tia'al u káaɓal u ka'a meyaɓta'al le yóok'ol kaabo' le óolale' yaan káasik ɔeelbisbáail yéetel le Lu'um ɔe'ex bix mix ɔuntéen úuchike'.

1

Úuchben Tsikbalil: U kīimak oolī sa'asa'il

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

U kiimak ooli' sa'asaʔil

Le ʔ-kanáanilo'ob Yóok'ol kaabo' yéetel u baatsil noʔ Paax táan u che'eʔo'ob tu ba'aʔaal k'áak' u beetma'o'ob tu ʔaal k'áabnáab. Kiimak óolal tumen le k'axt'aan tu'ux k'ucho'obo' yaan u beetiko'ob.

Ñame' naka'an tu k'ab ʔunkúul xa'an, táan u cha'antik eek'o'ob.

Yunuén naats' tu yíiknaʔ ka' tu ya'alaʔ ti:

-Ñam, ts'o'ok tsikbaltik yéetel Kúkuti. Ts'o'ok tukultik yéetel kanik ti' le ba'axo'ob ts'o'ok iliko' beʔela'e' yaan ka'ansik ti' u láak'o'ob.

-ʔBa'ax túun ta tukultaʔe'ex? - tu k'áataʔ ʔ-t'uul.

-Yáax táanile: Unaʔ k'áatik ti' xNa'tsil Lu'um ka' u sa'asto'on tuláakaal lo'ob beetmaʔ ti'. Yaan beetik ʔ-tuláaklo'on, tsool xiikin : Ch'éenxikint le u'uybi tsikbalo' yéetel le k'í u'uy k'í paaxo' ti' k ch'iibale', le ʔka'ansaʔo' wa le xka'ansaʔo' yaan

ye'esik boonilo'ob. U Tsikbalil u Tuuch U3 11 tumen yaan u k'a'asaʔi u k'iinbesaʔil k beetma ti'.

Ñame' tu éeʔentaʔ yéetel u pool le tuukulo'.

-ʔBix a tuuklik ʔe' k káaʔsike'? -tu k'áataʔ ʔ-Victor

Ñam p'aat u tukulte', ka' tu ya'alaʔ:

-Yaan in kaxtik X-Coatlicue, u X-Na'tsil Lu'um tu mola'ayilo'ob K'u. Yaan u muuch'kubaʔ tu chuun u che'il Tule, ti' kun much'taal u muuk' xNa'tsil lu'um. ʔach k'áana'an a wu'uyike'ex ba'ax kun u ya'aleʔ.

Tu laak' k'íne' u kúuchil u'uyaʔ ti' noʔ Mola'aye' tu Noʔ lu'umil meʔen paalale', ʔach chokochaʔa'ano'ob yéetel ʔach kiimak óolil. Yaan meʔen xiipalal yéetel meʔen xch'úupalalo'obe'

ku yooklo'ob, u láak'obe' ku jóoklo'ob yéetel u nu'ukulil paax, u bukinma'ob u jats'uts nook'o'ob yéetel u jejeláasil ba'alo'ob.

Ñam k'uuch te'elo', táan u jantik u yo'och zanahoria ka' tu ya'ala'it'ob:

-Le k'u'ob'ob táan u pa'atike'ex chúumuk k'in t'i le domingo ku taalo'. Ts'ook u k'uuchul jueves, ise'ebkunte'exi'!

kiimakcha' u yóolo'ob. Ka' múul meya'ob, tu t'ooxla'ancha'ob le k'uubeno'ob, tuláakalo'obe' tu xaachuba'ob meya'.

Ka' k'uchul u k'inilele domingo, Ñam yéetel le yuumtsilo'ob' ka kula'ob jo'ob u pa'ato'ob le j-me'en paalalo'ob tu chun le Tule'o' yéetel u luch k'eyen yéetel ya'abkach yiich che'ob. Te' náachilo' joop' u pakta'al yéetel u yu'ubal ba'al ma' k'a' obola'aní. Le yuumtsilo'ob liik'ob tia'al u yiilik máax ku taalo'ob tu chuun le che'ob te' paachilo'.

Taak te' táanilo' ku taal u mola'ayil paax ti México', kiimak yóolo'ob. Tu paachile' tsolokbal u taalo'ob ooxtúulil u tsóolil u taalo'ob. Yáax táanile' juntuul chan xchúupale' u maachma'ob

junkúul xa'an táan u taal xiimbal, ibeyo', le xa'ano' táan u taal u xiimbal! -yéetel juntuul ooch, ts'ookole' juntuul chanpalale' táan u báaytik juntuul ts'unu'un táan u bisik jump'eel lool tu saamla che'e' tu koo'. Ku taalo'ob ts'iimino'ob yéetel le j-paax palalo'ob, báalamo'ob, che'ob ku siit'ob áak'ob, peek'ob, j-miso'ob, loolo'ob, t'uulo'ob, tamano'ob, huizaches, helechos, chíchi'be'ob yéetel buganvilias jejeláas u boonil.

U nuup che'óob táan u taalo'ob u lakinto'ob ba'alche'ob yéetel mejen paalal xaan. iTaak ja' ku luubul ku cheen taal ki' siis óolil!

Táan u yúuchul paax ku bin u xa'ak'ta' yéetel u juum ja', yéetel u juum u che'e' mejen paalalo'ob, beey xaan yéetel u juum u yoot ba'alche'ob.

Ka tu ya'ala' Coatlicue:

-iKu taal ju'ubo'ob, tuunicho'ob yéetel u lu'umil k'aabnáab, Ecatl u Yuumil iik'e', joop' u piktik ka' yaanak siis óolal ka' na'akko'ob te' wits'o tu'ux yaan le núuxi' che' Tule.

Le ka' k'ucho'obe' kula'ob tu yaanal le che'o', tia'al ka' ila'ak x-Na'tsil lu'um yéetel Quetzalcóatl tu lemlemkanki' yíich yéetel u kiimakil u yool..

Táan u che'e' ka tu ya'ala' ti Coatlicue:

-iTso'ok ka'

ch'iiko'ob!

Je' túuno' J-Joele' yéetel xCeleste, no' A'-Ka'ansa'ob ti' no' paax, xak'ana'obi' táanil ka' tu ya'ala'ob:

-In Yaabila' x-Na'tsil lu'um, le xiibi chan paalo'ob yéetel le chan xch'upalo'ob te' yook'ol kaaba', le u tsikbalil ti' Tuuch U'e' 15 tia'ano'ob waye' kike'ex, suku'üne'ex tumen tak u t'ano'ob tu No' lu'umil mejen paala' tumeen tak u t'ano'ob u Yuumtsilo'ob mesomericano'ob yéetel xaan k suku'un ba'alche'ob, che'ob yéetel tunicho'ob.

-Táan in wu'uyiko'ob -tu ya'ala' Coatlicue.

Yunuén, J-José yéetel J-Victor, k'ucho'ob yikna'.

-In yaabila' xNa'tsil -tu ya'ala'ob -, k- oo'el su'ulako'on ta táan. Le tene' k tukultike' ts'o'ok u k'uchuluk'nil wa'alkunsik tuláakalloobil ku beeta'al teechee.

Le yuumtsilo'ob much'ukbalo'ob ka' yáax t'aana'i Tláloc.

-Ka sa'aste'ex le loobilo' jach k'a'abéet. Ba'ale' kone'ex a'alik mejen xi'pal yeetel xch'upul palale'ex moch a'ale'exten, j bix je' k na'atik? j ts'o'ok waa a kanike'ex u to'olil ja', je'elbix ?

T'aana' Huitzilopochtli u Yuumtsil k'ine':

-Teen yéetel in kiik u'e' la' beetik ba'al ket yo'olal saasilkunsik yook'ol Kaab. Be'ela'e' le

máako'obo' táanu beetiko'obu chokuille xNa'tsil lu'umo' unañ ka' yabilteñ. Tia'al a k'áatik u sa'sañil yo'olal ma' a ka' loobinsike'ex yaan a bo'otik ti' ba'ax a beetma' ti'. ¿Je'el wáañ u páa'ital a k'exike'ex u biilal a meyañe'ex yéetel le xuupilo'?

ᑭ-Josée' tu núuktañ:

-Wa ku sa'asto'on xNa'tsil lu'ume', wa ka sa'astone'ex yumtsile'ex k'áax, to'one' yaan ilik u ka' siñil yaabilañ, ka u p'aat u saañakil

tuláakal ba'alche'ob. K biin k beet u ma'alo'obtal u yutskinsa'al tulaákal u k'askuninañ beeta'an ti' xNa'tsil lu'um. iTe'ex kan a wile'ex le utskinaño'! Ts'o'okole' máantats' yaan k k'áatikte'ex u áantañi.

Ka' t'aanañ ñuntuul peek'il k'áax, u k'aba'e' Grú.

-In kilíich yumtsile'ex -tu ya'alañ- to'on xaane' ñach ts'íikinaño'on yéetel le máako'oba'. Ba'ale yo'olañ le meñen paalalo'oba k sa'asik. Tumen letio'obe ts'o'ok u xookiko'ob, ts'o'ok u na'atiko'ob le loobil ku betaalo', ts'o'ok xaan u kaxtiko'ob bix kun aantalo'ob. Tene' tin wóotañ taale' tumen tu ya'alaño'ob yaan u kaxtiko'ob «keet kuxtalil ti' tuláakal ba'al kuxa'an». Kin k'áasik bix ta payt'aantañen. «K k'áatik ka' sa'asak k siñpil ti' tuláakal ba'al kuxa'an tumen to'one' k loobilañ tuláakal kuxtal».

Le che'ob yéetel le ña'ob papaxk'anaño'ob tak u le'ob ki'ichkelem péeknaño'ob. Le ch'íich'o'obo' k'aynaño'ob, le peek'o'obo' tooñolnaño'ob ka sunañi beey ñump'éel k'aay ku yu'ubal. Ehécatl tu seen péeksikubañ, táanu u xiik'naal tu chúumukil letio'ob, le loolo'obo' ku yóokoto'ob tu ñuumil paax..

Yunuén tu suutañ yiil u ñeñeláasil kuxtal ka' tu ya'alañ:

-Suku'üne'ex, kiike'ex, k- ts'áik u kúbo'otikil ikil

taalike'ex a k'áate'ex ka' sa'asak k siipil ti' xNa'tsil lu'um. K- ojel le loob k- beetma'ó. K- k'áatik ti' te'ex ka sa'ase'exto'on xaan. Ti' tuláakale'ex t- beetañ loob. Ba'ale' yaanto'on bix kanáantik ma' u ka'a yúuchul yéetel u yutskiintpañal; tu ñaajil ma' tu ka'a úuchuñ.

ᑭ-Victore' tu ya'alañ:

-K- oojel ñach talam ka'a ts'a'e'ex a wóol ti' to'on u ñaajile' ts'o'ok k k'exik k tuukul.

Le túulo'obo', u láak'tsilo'ob Ñam, ts'unu'üne' wa «tzintzunis» tu xik'halo'ob:

«Ta ñobnele' ta ñiit'aañ k k'aab tzintzunis yéetel áak'alo'obe' suku'untsilo'on».

Je' túuno' Coatlicue náats' yiknal Yunuén, José yéetel ñVictore' ka tu méek'ajo'ob ka tu ya'alañ:

-Tene' kin sa'asik a siipile'ex tumen te'exe in láak'ae'ex. iTumen in yabilmañ in waale'ex!

Quetzalcóatl tu bech'k'abtañ ti' le uláak' Yumtsilo'ob ma' tu éeñentiko'ob wa ñaaj u t'aanilo'ob..

-Ma'alob túun- tu ya'alañob Huitzilopochtli yéetel Tláloc je' k

sa'asik a siipile'ex.

Je' túuno' Quetzalcótl, wa'alchañ chúumuk ichilo'obe' ka' ñop' u yóok'ot, yéetel le paaxo'. Kaañ chéen tu ñuunal ts'o'okole' táakpañob tuláakal máak ook te' paaxilo' ti' u yóok'otil ñeñeláasil kuxtal. Chiikpañ u ñeñeláasil kuxtal ñats'uts boonilo'ob, t'aanilo'ob, u péeksikuba'ob kiichkelem u lañ yóok'oto'ob. Coatlicue kiimak yóol ikil u cha'antik.

K'UBEN TI' KAAJ

Muchkins a k'abe'ex ti' jets'oolil tuláakale'ex:

1. Tsíikbate'ex kamp'éel ba'al ken a beete'ex tia'al a kaxtike'ex le ka' bisbáailo' yéetel le xNa'tsil lu'umo':
 - a. Yaan a ée'entike'ex le loob beetja'ano'.
 - b. K'aat sa'asa'il.
 - c. Bo'ol a síipil.
 - d. Ma' u ka' yúuchul.
2. il awile'ex ba'ax loobil a beetma'ex ta kaa'ale'ex, wa ta no' ka'ile'ex, tu yo'olale' una' a k'atike'ex ka sa'asakte'ex.
3. Jók'e'ene'ex táankabil wa ti' jump'éel kúuchil ya'ax u súukil . Yéeye'ex juunkúul che' t'ial u ye'esa'il u kuxtalil. Beyxan je' u páajtal a kaxtike'ex jump'éel k'u chíich'e'. Ts'ó'okole' ka máane'ex yiknal a k'ate'ex sa'asa'il beey xaan yaan a kaxtik ka' utskincha'ak.

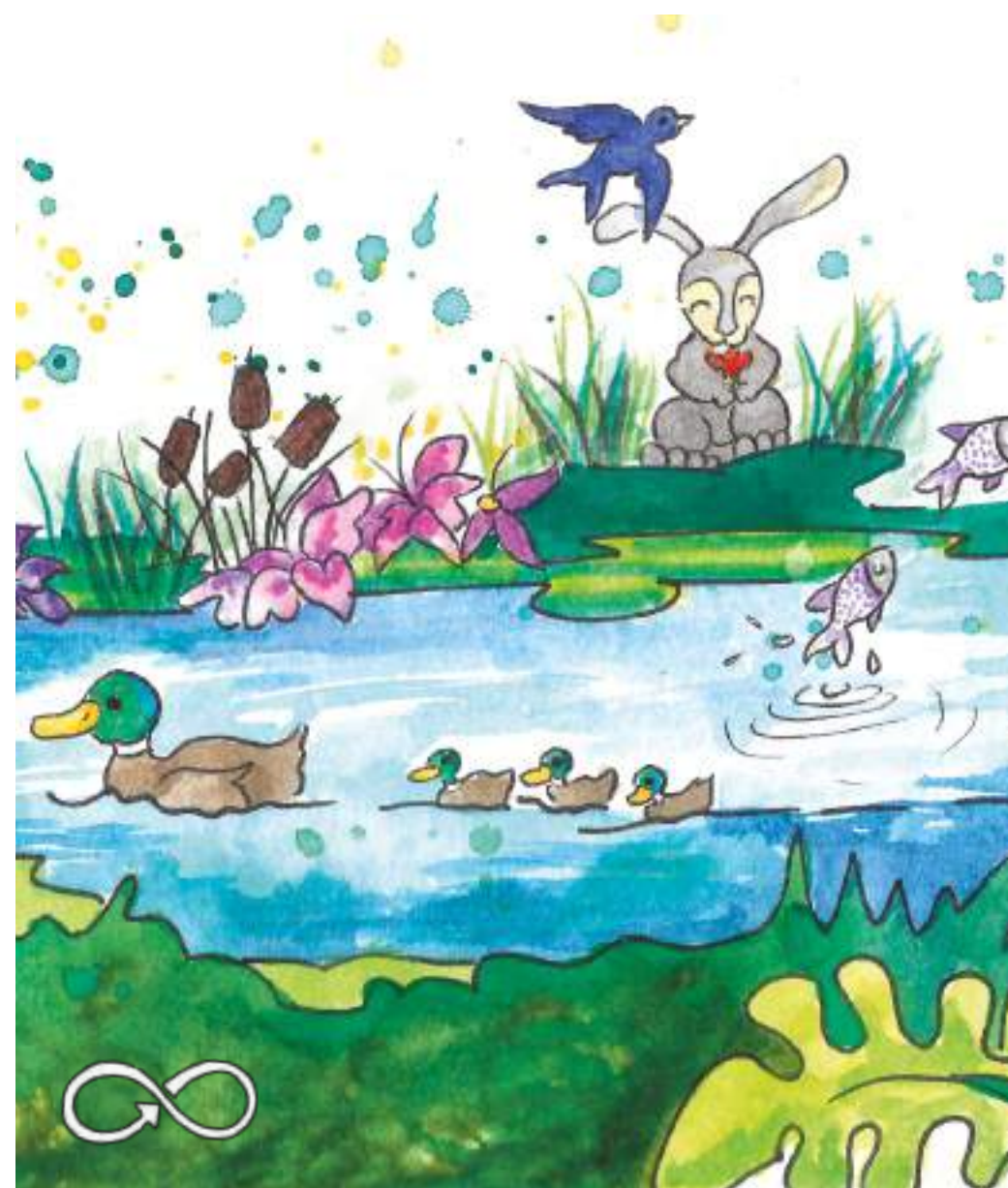

K'UBEN TI' TEECH

1. Kaxáant u ja'ail ba'ax keet tia'al u kuxtalil ti' u je'eláasil miatsil. Ts'ó'okole' beet jump'éel boonil tu nu'ukuli a ts'ib.
2. Kaxant u ja'ail ba'ax keet kuxtalil ti' u je'eláasil miatsil, ts'ó'okole' beet jump'éel boon tu nu'ukulil a ts'ib.

2

Úuchben Tsikbalil: Texcoco

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Texcoco

-Unaʔ káasik u ka' bisbáail ichilo'one'ex ka' u ʔe'ik u yóol k-kaaʔ. Tuláakal u kaaʔil México unaʔ u ts'ik ooʔéeltbil bix tu beeti yo'olal u ka' biskubaʔ yeetel xNa'tsill Lu'um. K'áabéet u muuk'il u péeksik yo'olalo'ob, puksi'ik'alo'ob beey xaan u náato'ob -Ku ya'alik Yunuén ti' Quetzalcóatl, Ñame' tu ya'alaʔ ʔach k'áabéet náaʔaltik u yutsil tuláakal ba'al kuxa'an yóok'ol kaab tu ka'ateen.

-ʔach beeyo' in waal. Suunene'ex ta'úuchben ch'iibale'ex -tu ya'alaʔ Yuum k'u-. ʔach k'áabéet ka'a káaʔbese'ex k ch'iibalil. K'áase'ex Méxicoe' u Tuuch xNa'tsil Uʔ.

-iʔach beyo' iTexcoco! iÁak'al! -tu ya'alaʔ José.

Ñam, siit'naʔi ichil u kiimakil

yóol tumen táan u yu'ubik ba'ax ku ya'alaʔ ti'e' muuch'táambalo'. «Wa Texcoco'e' yaan u ka' suut áak'alile', le kuxa'an suumo' yaan u xu'ulu' u t'óokol, yaan u ka' sáasilkunsik le ʔa'o'», tu tuklaʔ.

-iyaan ka' ilikech a néenkabaʔ ti' le áak'alo', Ñam! -tu tuch'utaʔ ʔ-Victor.

ʔe' túuno' Quetzalcóatl liik'i ka' tu ya'alaʔ:

-Ma' chéen ts'aa ʔa'il kun beeti. Le meyaʔa' ʔach talam bik a tukultike'ex. Yaan táakbesikbaʔ ka' meyaʔnaʔko'on, ba'ale' wa k chukikeʔ ʔe' ilike' u noʔochil México.

-Jach talam ba'ax kéen k beete, ma' chéen ch'a'abili' -tu ya'ala3 Ñam. A k'a3óole'ex le Destrucsoloso, tu yoto'ob oka'an kisin tio'ob, tumen ma' chéen táan k kanáantik le áak'alo, beyxan táan k ilik u kanáanta'al le ja'o beyxan uláak' ba'alche'ob kuxa'an ichil; ba'ale' yéetel jump'éeel yicho'obe je'el u páa3taal ya'aliko'obe «táanabuulke'exletaak'ino'imina'anana'ate'ex!».

K'a'ase'ex le j-kóot táan u jaantik kaan ti junkuul pak'am ti úuchi3. iTi tu ja'il Texcoco!

iJach uts ka' chumbesa'ak ti' k chi'ibal kaa3, u túumbenil ch'ilaankabo'ob u yéet biskuba'ob!

-iKo'one'ex k beetik! -tu ya'ala3o'ob jKanáanilo'ob.

Ka' joop' u meya3o'ob. K'uucho'ob tu'ux yaan ka'ach le no3 áak'al Texcoco. Yunuén, José, jVictor, xCeleste yéetel Joel. Le no3 áak'alo' táan u biin u tu'uta3 tumen táan u kiimil u ja'il, p'eenkech xta'miis, chi'ich' tuunich, beyxan ja' ets'ekba3 chuup yéetel xya'axkach.

Kula3o'ob te' lu'umo', óok'om óolalo'ob, ka' u tukultiko'ob tu'ux kun kaa3al u meya3o'ob. Ka' jan t'aana3i' xCeleste:

-iln wo3el! -ka' joop' u xiimbalo'ob.

Bino'ob tu bee3il San Salvador Atenco, jump'éeel chan kaa3 tia'an tu ja'al ja'il tu'ux ku k'uuchu3 ka'ach le no3 áak'alo'.

Ka' k'uucho'obe' tu yiila3o'ob óoxtuul chan xch'úupalo'ob u machma'ob jun koots' nook' ku ya'alik «iK-k'áat le no3 áak'ala'!». U láak'e u machma' u Lakamil México, je' máakalmáak ku máan naats'tiobi', ku ye'esik u chiikulil ku ya'alike' «be3la' túune', jTu'ux yaan le áak'alo'? jChéen p'aat le áak'alo' tu chiikulil k- lakamil?».

-Jaa3 ba'ax ka wa'alik, iin wéetail! - tu ya'ala3 xCeleste táan u naats'a' -jBix a k'aaba'?

-In k'aba'e' xAmérica way si3nalene' in

chíibalo'obe' way ka'akbalo'obe'. iBa'ax jach
táa' ku lísik óole' letí síi'ko'on way tu Tuuch le
U'jo!

jVictore' tu jaan a'ala':

-To'one tia'ano'on way tu yo'olal. Tumen to'one'
jKanáanilo'on tí xNa'tsil lu'um.

-jJach tu jaaji'? -tu ya'ala' j'ak'a'an yool
xAmérica - beyxan teen, tene' táan in xook tu
na'il xook Vicente Guerrero tia'anen tu wakp'eelil
ja'abilin xook tukaa'il Atenco. Te' tuna'il in xooko'
tuláakal le mejen paalalo'obo' jkanáanilo'ob tí
xNa'tsil lu'um.

Ts'ook u maan ya'ab k chíibal yéetel ya'ab u
ja'abilo'ob táan tokla'antik ma' u lobilsa'a' le
lu'uma'. Letene' ka' t- ila' táan u xo'okol le
áanalte'o' u yúuchben tsikbalil u Tuuch
xNa' U'je' tumen le mejen paalalo'obo
kiimach'a' k- óol. iKa' yanak ja'
tu ka'atéen te áak'alo' jach
k'a'ana'an. yaan kaxan
ja'ob ts'ook u yiliko'ob
bix kun beetbi.

-jBa'ax túun
beetik ma' u káa'jal
a meya'je'ex? - tu
k'aata' Yunuén.

- i L e

Destrucsolo je'elbix suuke! Ku ya'aliko'obe'
u yumilo'ob le lu'uma, iChéen tukulte'ex!. iU
yumiltiko'ob ba'ax utia'al tuláakal máak!, -tu
tsoola' xAmérica.

Juntuul chan xch'úupal kulukbaal yéetel
xAmérica' u k'aaba'e' xRosae'. Tu ya'ala':

-Ts'ook xaan u bin yiilo'ob ka' t'aanako'ob
yéetel k yuumo'ob beyxan k noolo'ob, utia'al bin
u maaniko'ob le áak'alo' ba'ale' yéetel centavos
ku maniko'ob. Ku ya'alik k no'ochilo'obe' ma'
tu yutstal k konikba'al tumen le áak'alo' leili' tí
to'one', wa konoltike' k kiimil.

Le Destrucsoloso' ma' tu na'atiko'ob ku ya'alik tio'obe je' biin u ts'aabañ meyañ tio'obe je'el bix kuchnáal yéetel jcho'ob néeno'ob. iBeey mina'an u na'ato'obe!

-mix ba'al ku na'atiko'ob, mixbik'in u na'atiko'ob. Kláak'tsilo'obe' ma' tu yootaño'ob u konolko'obi' tumen le lu'uma ma' k tia'alí to'one' u tialo'on le lu'umo' -tu ya'alañ xAmerica.

-Ma'alob túun, j bix tun ken a beetile'ex le

tuukul meyaño' bix kun ka suut le yakunaño'? -tu káatañ jVictor.

xAmerica tu káatañ ka t'uulpachta'ak tak tu nañil xook. Ka k'uucho'obe' ka' tu ye'esañ jumpéel ju'un tu'ux ku ye'esik bix kun beetbil le ka' yaañkunañ ti' xNa'tsil lu'um..

-Yaan ti' jo'opéel xnoñ áak'alo'ob, kúuchil tu'ux ku páak'al che'ob, ba'alche'o'ob. Beyxan miatsil yéetel kúuchil báaxal. jTs'o'ok waañ a tukultike'ex bix ki'ichkelen kun p'áatal?

-iYaan áantike'ex! - tu ya'alañ jJosé, jYunúen yéetel jVictor.

Tu ya'alaño'ob táan u bino'ob, ka jan suunaño'ob tu kaañil meñen paalalo'ob. Ka tu tsikbato'ob ti' Ñam ba'ax tu kaanaño'ob, Ñam xane' tu tsikbañtañ ti' Quetzalcóatl, máax tu tsolañ ti' u Noñ Paaxil.

Beey túun lañ káañiko'. Le Noñ Ka'ansaño'ob tu ts'aañ meyañ u páañtalilo'ob yéetel tuun u páañtalilo'ob ku chiikpañal tu mola'ayil Destrucsoloso' je'elbix máako'ob; chi'ja'ano'ob, ku t'ano'ob ti' mola'ay noñ nañil xook yéetel ku meyaño'ob yéetel kaxan ja'o'ob. Le jÁantaño'obo' ku tsikbaltiko'ob xan bix kun beetbil yo'olal u táanla'al le xnoñ áak'al Texcoco..

xAmericae' ki'imakchañ yool tumen u ka'añ káañal le meyañ ku jo'os yo'okabi' le xnoñ áak'alo'.

Jump'eel tuukul meyaš yáax tu tukultaš, tu kanáantaš p'eenkech ša'abo'ob, bešelaē' tu yilik táan u chuumbesa'áš.

Je'tuuno', Quetzalcóatl t'aanaš yéetel Coatlicue yéetel yuum cháako'obo', yéetel yuum k'iin.

-K'a'abéet biin tu'ux yaan ka'ach u šaal le xnoš áak'alo'.

Coatlicue tu ya'alaš:

-Kunáak'alten in biin te'elo'. Tumen le máako'obo' tu topašo'ob le áak'alo'.

Ñam túune táakpaš t'i u mola'ayí le yuumo'obo' ka' tu ya'alaš:

-iCheenba'ale' chan paalalo'obe táan u meyašo'ob!

Letie', yéetel u noš pusiik'al na'e' šak'an yóole

tu éešentaš.

Ti k'in šets'ano'.

Ka k'uch le k'ušo'obo' chiikpašo'ob tu šaal le xnoš áak'alo'. Ma' chéen Quetzalcóatl, Coatlicue, Huitzilopochtli yéetel Tlaloc, tia'ano'ob tak Ehécalt yéetel Ixchel u k'uši Uš, ku bisik Ñam tu k'ab.

xAmérica tia'an yéetel le chan palalo'obo tsiikilnaš' tu táan le Yuumtsilo'obo' ka tu ya'alaš:

-In yaabilaš xNa', ts'o'ok k- meyaš šach ya'ab tia'al ka yanak ša' t'i le x-noš áak'alo'. Bešelaē' k'aatik tech ka' ts'aaš a tsikbe'enil t'i le' xóot' lu'umayo'olalk bo'otikle loobk beetma'ob teecho'.

iKa' šoop' u chiikpašal šump'eel tsoolil tu taalo'ob! Chan xiipal yéetel chan x-chiúupal táan

u k'aayo'ob, táan u yóok'oto'ob, táan u siit'to'ob, mola'ay paaxo'ob. Mejen patk'ab paalalo'ob, chan xchúupalal ku boono'ob, ik'il t'aano'ob, ñpaaxo'ob, sats'il wiinklilo'ob. Jach tu ka'analil le mola'ayo' k'uuch ñump'éeel múuch' kuuts ña'il ka ñéeko'ob tu ets'eknak'il le áak'al táan u chukik ña'o'. Le kayo'obo' táan u siit'o'ob, u peek'il k'áaxo'ob ñoop' u yooto'ob, ch'íich'o'ob tu xik'nalo'ob, le che'o'obo' yéetel u k'abo'ob táan u papaxk'abo'ob.

Le k'uño'obo' k'íimak yóolo'ob, táan u yu'ubiko'ob u no'ochtañ u puksiik'alo'ob tumen tu ka' ts'íik yóolo'ob t'i wiinik yóok'ol kaab. Coatlicue jach taañ k'íimak yool. Ka naats' tu ñaal ña' ñoop' yook'ol ichil u k'íimak yoolí, tu'ux luub u ña'il u yiiche' ñoop' u ka' ñóok'ol le xiiwo'obo': le loolo'obo'. Tuláakal ka' ya'axchañ tuka'atéen chuup yéetel kuxtal..

T'i tuláakal u ts'aañ o'jéeltbi yóok'ol kaabe' a'ala'ab México, u Tuuch Uje', ts'o'ok u kaañal u ka' bisbáail yéetel tuláakal ba'al kuxa'an yóok'ol kaab. iLetie' mejen palalo'ob letio'ob beetik u páañtalil! ka' tu yiilaño'ob u ñel ña'abtañ le x-noñ áak'alo' anñi túun u pa'tañi ulaak' kaaño'ob yo'olal u malo'obt'al. Beey kaañiko' u k'expañal. Wey tu lu'umil México ñoop' u ts'a'akañ puksiik'alo'ob u ka' p'íilil yicho'obe'.

K'UBEN TI' KAAJ

Much'kins a k'abe'ex ti' jets'oolil:

1. Yéetel u yaantaaji' juntúul jKa'ansaaje' ile'ex ba'ax loobil beta'an ti' xNa'tsil lu'um tuux kaajakbalecho'. Beyxan ile'ex bix je'el upaa'jal u ka' ma'alob taale'.
 - a. Le tuukul meyaajo' una' yaantati' u yo'olal wa u ba'axteni'. Ka beetik: je'elbix ka' pa'ak'ak ch'e'ob, u tse'ele' xta'miis yoolal ma' u biin te' xno' aak'alo'.
 - b. Yaan a k'axtik bix ka a ma'alobkunsik ma' u beta'al loobil.
 - c. Beete'ex u ye'esajil bix je' u p'aa'jtaal ma' u beeta'al loobil. Yéetel ka kalaanta'ak u jejeláasil kuxtal yéetel miatsill yook'ol kaab.
 - d. Ch'a'ex u yoochel le ba'ax kan a beete'exo' utia'al a we'esike'ex

2. Túuxte'ex ti' u correo:
 - a. Secretaría de Medio Ambiente y Recursos Naturales (SEMARNAT)
contacto@nammagicoymexicano.org
3. iPa'ate'ex u núuktaji!

Úuchben Tsikbalil:
Prosumidores*

*Alvin Tofflere' ti' u áanalte'íl "La Tercera Ola" (1980), tu jets'ás le t'aana "prosumidor" tu ch'ás ti' ka'ap'íeel t'aan productor yéetel consumidor. Ch'ia's xaan le t'aana' tumen Victor Manuel Toledo, tu áanalte'íl "Los Civilizatorios. Repensar la modernidad desde la ecología política", Juan Pablos Editor, Primera edición

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Prosumidores

Le ka' bisbáaillo' yéetel xNats'il lu'umo' káaʔ ti' Texcoco, tu liisaʔ yóol u láak' mola'ayo'ob ti' tuláakal u lu'umil México ʔo'olinta'an tumeen meʔen paalalo'ob ku ka'ansiko'ob tumen k-miatsil. Táan u kaaʔal túumben tuukulo'ob.

Le ʔkanáan lu'umo'obo' táan u kanáantiko'ob le maano' yéetel le xuupo'; ma' u ʔáʔáan maan yéetel ma' ʔaan ʔantik u seebil ʔanal beeyo' utia'al áantik xNa'tsil lu'um.

Ñame' tu t'aanaʔ José, ʔVictor yéetel Yunuén tu Noʔ lu'umil Paalalo'ob. Tu pay'taantaʔo'ob ka' xiiko'ob tu K'iimak óolal K'iíwik.

-K'a'abéet na'atike' tuláakal máake' ʔe'elbix ʔela'an u tuukule' ʔela'an u meyaʔ yéetel

ʔela'an xaan u áantaʔi k'a'abéet tia'al ka' paatak u ka' bisbáail yeetel xNa'tsil Lu'um.

-ʔach ʔaaʔ, Ñam - tu ya'alaʔ José-. Tuláakal táan u ʔanalalo'ob ma'alob, táan kanáantik xNa'tsil Lu'um yo'olal ma' u koʔa'antaʔ yo'olal le ts'ayabil k'oʔa'an ku máano'.

-Lelo' ʔach ma'alob - tu ya'alaʔ Ñam - k'a'abéet beetik u laak' ba'alo'ob.

Ka' ʔook'obe' ka biino'ob tu Kúuchil K'iimak óolal K'iíwik, biino'ob u yiilo'ob noʔoch ka'ansaʔo'ob ti' Noʔ Paax. Tu k'axtaʔo'ob ti' ʔump'éel k'áax kiichkelem tu'ux ya'ab ʔeʔeláas kuxtal yaan. Kulaʔo'ob ti' ʔump'éel noʔoch tunich tu'ux ku lúubul ʔa', beey táan u k'aye'. Tuláakal ba'alche'o'ob

chimpoolnaʔo'obi'. Juntúul ooché' yéetel ʔuntúul quetzale' tia'ano'ob yiknalo'obe'.

-Jach ya'ab le ba'axo'ob unaʔ u k'éexelo' le teene' k'ábéet chuka'an k- óol ʔach tu taamil k na'at -tu ya'alaʔ Ñam, táan u na'akal k'abche'.
- k'ábéet k beetik u láak' ba'al kin tuklike' ma' chéen ka' ʔanalnako'on ma'alob. K'ábéet pak'ik le ba'ax ken ʔaantiko', k chúulik le ʔa' kun uk'o' chulik le ʔa'o' ku ka' k'ábéetchaʔaʔ, ba'alo'ob pulik k'ábéet u ka'a meyaʔ t'i to'on. K'áabeet wa'alkunsik ʔumpulilí u lobilta'al ba'alche'o'ob, che'o'ob. K tuukule' k'uchuk k beet le ba'alo'ob t

na'ila'. Ka' patak ka' kuxlako'on yóok'ol kaab ma' k loobiltik.

Le quetzalo' tu yooksuba ka' tu ya'alaʔ:

-Leti'e' ba'al beetika'. Beey kuxa'ani tuláakal ba'alche'o'ob.

Beeyo' tu ya'alaʔ Ñam:

-Máax ku pak'ik u yo'och ʔanal, yaan k'abatik yeetel k'aasóoltik ʔe'elbix «Prosumidores».

-iBeeyo! -tu na'ataʔ J-Victor-. "Pro" ti "Productores yéetel" sumidores" ti consumidores " iLela' ʔach ma'alob!

-Ku paak'iko'ob ba'ax ku ʔantiko'ob lela' ʔach unaʔ u beeta'al ma' tu'ubsik - tu ya'alaʔ José - tia'alk beetik. Le ba'ax ku beetik le prosumidoreso' k'ábéet u yaantaʔ k láak'tsil. Kex beeyo' táan k biin táanil yéetel le ba'ax ts'o'ok ts'ik k óolal.

U láak'tsilo'ob ʔkanáano'obo' ts'o'ok u yaantal u na'ato'ob ma'alob u ʔanalob ko'ox k ilik wa ʔe' u páaʔtaal k xiimbal tu beelil u ma'alobtal u kuxtal máak.

-Jach taalan k kaxtik máax ʔe' u táakpaʔa' t'i le meyaʔa', ʔbeey wáaʔ a wilike'exo'? - tu ya'alaʔ J-Victor.

-Keex ma' beeyo' ʔe' u páaʔtale' -tu ya'alaʔ Yunuén-. iko'one'ex k beetik!

Bino'ob t'i lu'um yéetel u kuxa'an suumil. Ka' ʔo'omo'ob t'i ʔump'éel ki'ichkelen kúuchil t'i ʔaal

beʔ. Tuláakal kiichekelem ya'axtak yaan xan meʔen p'uup'uuk witso'ob. Jach ma'alob u yila'al, jatspaʔa'an tumen u paak'alil ya'ab omo'ob pak'ano'obi, úuchben ts'u'uy k'áax.

-¿Tu'ux ya'ano'ob? - tu k'áataʔ ʔVictor.

-itin kaaʔal! itin lu'umil iMichoacán! Waye' u k'uʔilo'ob purépecha ba'al ma'alob ku tasiko'ob. Le tzintzuniso' yaan tu'ux k'abata'an ts'unu'un.

Beey túuno'. Yunuén tu'uch tu k'aab ʔuntuul kiichkelen ts'unu'un. Le chan ch'ich'o' yéetel u kiichkelem ʔuumuk'ayek'aynaʔi «iMalo'obak kiichkelen taalik'ex tin kaaʔal pay'taantike'ex ka' xiko'on k'áax!».

Ka tu bisaʔ ti ʔump'éel kiichkelem kaaʔ ku k'abatik Cherán. Le táan u xiimbalo'obe', leti' táan u tsikbaltikti'ob:

-Te' ʔa'abilo'ob maano' le Destrucsoloso' ʔop' u ch'akiko'ob che'. Tu ʔo'osaʔo'ob maanaʔ mii doscientos camiono'ob ti ʔump'éel k'in aalkuchiʔ u bino'ob. Tu yooksaʔo'ob saaʔkil yéetel u ts'o'ono'ob chéen táan ilik u ch'eeʔek k- k'áax.

José yéetel ʔVictor chéen tu yu'ubiko'ob tu

samal che'ejo'ob tumen le tzintzuniso'obo' tu péepéek xiik'o'ob yook'ol u keléembal beyxan tu jo'olo'ob.

-Le máako'ob ti' le kaa'jo', yéetel ya'akach x-ko'olelo'ob tu ts'a'uba'ob táanil ka' tu k'aalo'ob u beelo'ob, tu muuch'ju'uba'ob tia'al u ch'a'ik u t'aanil u la' beetiko'ob ba'al tu juuno'ob. U kaa'jil Cherane' k'expa' jo'npúuli'. Ti' le k'ino' Sáamsamal ku betik'ob mo'olay. Ku muuch'talo'ob tu chi' k'áak' tu kantiitsi' kaa'. Tu juul le k'áak'o' ku yéeyiko'ob ooxtuul ti' ja'atsal kaa'jo'ob; beyo' ku nupiko'ob u No' jo' solxikini', ka'a'ajuntúulo'ob, xiibil yéetel

xko'oleli'.

K'uuch'o'ob yook'ol jo'npéel wiits. Ti' kula' jo' saasil p'aataal tuláakali'.

Je'elbix a wilike'exa' -tu ya'ala' jo' tzintzuni-ts'o'ok ka' pak'ik k'áax kola'an yoolal le u jo'ach ya'jkuna' jo' taak'in ti' máako'ob táanxelilo'obo'. Le Destrucsoloso'obo táan u koniko'ob che' ka' u pak'iko'ob chéen oomi' buka'a' jo' lu'umil tse'el u k'áaxi'.

-Tene' jo'ach ust tin chi' in jo'antik oom -tu ya'ala' X-Celeste.

-Uts k chi' ti' tuláakalo'one'exi, ba'ale' k'a'abéet kaxtik u keetil ti' tuláakal kuxtal.

Le oomo' tia'al u kuxtale' jo'ach k'a'abéet tio'ob ya'abkach ja'; u láak che'o je'elbix le pinokuta'akiko'ob ja'. Ma'alob ka pak'alnakech ba'ale' ma' una' a jo'ach kiimsike'ex k'áaxi' tumen ku biin beyxan ku sa'ap'a' le jo'o'.

Le k'áaxo' u kúuchil tu'ux ku ch'a'ik u yíik' le xNa'tsil lu'umo'. Way Cheráne' tuláakalo'one'exe' k puulma' k t'aani' una' u kala'anta'al le k'áaxo', kex ku p'aatik taak'in le oomo'. ¿Ba'axten ... ba'ax tia'al to'on taak'in wa mina'an ja' mix iik' tia'al k kuxtale'?

-Tene'ka'analin wóolsi'ónáaliken way ti' Cheráne' -tu ya'ala' Yunuén - tumen yáax batabilo'on mina'an xta'miis ich kaa'. iWaye' beey u Lu'umil le Mejen Paalalo'obo! Tuláakal ba'al k'áabéet ku ka' k'áabéetcha'ja', mixba'al ku pu'ulul.

iKo'otene'ex! xiiximbal ka' a wile'ex k pak'al.

Ka laa' biino'ob tu pach. Le tzintzuniso' tu láak'inta'jo'ob.

-Tuláakal le pak'ala ma' k'áabéet ti' kiimsa' xiwo'ob. Je'elbix u beetik le Destrucsoloso', tia'al u kimsiko'ob yíik'el le xiwo' tak ku kimsiko'ob yíik'el kaabo'ob. Way Cheráne' ma' tu yúuchul lelo'. Waye' ja'asik u yóolo'ob le k'ak'as yíik'elo'ob yéetel iik, beyxan náaysik u yóolo'ob yéetel loolo'ob jejeláasil u boonilo'ob -tu tsola' Yunuén.

Ts'ó'okole' le ka' biin yiilo'ob u beeta'al u pirinsuut unu'ukuli u jo'osa'al u ja'ts'chaak, yaan xaan ba'ax ku k'abatik'ob u paneli k'in tia'al u saasilkunsik u taana' máak. Tu yila'jo'ob jump'éeel nukuch wiits k'áak ts'ó'ok u tu'upul, tu jo'olile' ti' ku chuukiko'ob. Ku sakaltiko'ob u kiichkelem nook'ob.

Tu xuule' ka' bino'ob k'iiwiki' ka' tu yila'jo'ob u na'aksa'al globo'ob je'elbix tu ka'zil Cantoyae' beey u beetiko'ob u cha'anil Cherán. Tia'an tuláakal kaa' ku yóok'oto'ob tak iu paaxo'ob yaan! Ichil u éetailo'obe' yaan u betiko'ob jump'éeel globo je'elbix Cantoyae' ichil tuláakalo'obe': noolo'ob, mejen paalo'ob yéetel áabilo'ob yaan u máansik u miatsilo'ob ti' tu ch'iibalo'ob.

U xNa'tsil Yunuén, leti' u no' jo'ts'oolxiikini' Chéran, ka' tu yiila' yaan u'ulabe' ka' tu k'áata'jo'ob ka'

t'aanako'ob tu chumbesa'il le cha'ano'.

Ñam. Le ts'unu'uno'obo' tu láakinta's tak tu kúuchil u yúuchul t'aan:

-Suku'üne'ex yéetel kike'ex, te'exe' ka lep'ike'ex u yóolal wiiniko'ob. Le xNa'tsil lu'umo' áach yaan níibóolal ti' ta wéetele'ex tumen prosumidoresé'ex.

Je' túuno' tzintzuni naats' tu nu'ukul t'aan, yéetel u yéet ts'unu'unilo'obe's ka jóop' u k'aayo'ob. ka jóop' óok'ot tu kíwiki' Cherán. Le kíimak óolilo' ts'óok u káa'jal.

K'UBEN TI' KAAJ

Kulene'ex yeteel jeets' óolalil:

1. Tsikbalte'ex ba'ax ku beta'al wa ku janta'al ta kaa'al.
 - a. Janal.
 - b. Muuk'il.
 - c. Ba'al bis maak.
 - d. Nook'o'ob.
 - e. Ba'alo'ob tia'al men na.
 - f. Ts'aako'ob.
2. Ilawile'ex tu'ux ku biin le taak'ino' ken a maan chen ba'ax k'a'abéet teeche. ¿Áant a kaa'al wa no'och kaa'¿. ¿Ku xuupo'ob tu'ux ku bin u taak'ino'ob, táanxel ka'ilo'¿
3. ¿Tí le ba'axo'ob ts'o'ok a'aliko' yaan wa ba'ax ka beetke'ex ta kaa'ale'ex wa ta méek'táanka'ile'ex?
4. Bejelae' ts'o'ok k-kaambale', ko'one'ex k'ayik u k'ayil Lu'um.

K'UBEN TI' TEECH

1. Pak' tí jump'éeel chíóoy wa ka'anche', u pak'alil janalbe'en. Je'elbix : p'aak, cebolla wa iik. Beyxan je'el u páa'ital a pak'ik menta, hierbabuena waa albahaca.
2. Bis ta na'il xook ken k'aata'ak tumen a jka'ansa' xook. Tsikbalte'ex ba'ax je' u páa'ital a pak'ik ta na'il xook.

U k'aayil yóok'ol kaab

In yamail Xna'tsil
Teech k xna'tsil lu'umil
Ta yéeya3 u3
Jach bey kiike'

A waalo'obe' ku k'aaykech
Beyo'ob sak chike'
A mejen xchúupalal ku méek'kech
Ichil u ts'u' k'áax

Ichil a jo'obnel
Ta nuup'a3 k k'ab
T'uulo'ob, tzintzunis
Yéetel áak'al suku'untsilo'on

Táanxelil u'ulo'ob
U k'áat u sa'aptiko'ob
A no3 siibal
U k'áat u koniko'ob

U k'áato'ob ka' xu'upkech
U k'áato'ob ka' kiimsa3kech
U k'eexla'antabeche yéetel taak'in
A lu'ume' yéetel a K'áabnáab

U tuuch Uje'
México u kúuchil
Tu'ux ta wóota3
Ka' p'áatak a ya3kuna3

K'axik K- t'aan in xna'tsil
Yaan kanáantik
Tuláakal ba'ax kuxa'an
Tumen chéen leti' u yamailtiko'on

U yamail mina'an u xuul
K u'uyik ti' k'aayil
Ma' tu páa3ta3 k'exik
Mix tu páa3tal manik

Talía Vázquez Alatorre

Úuchben Tsikbalil: Coyotl

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Coyotl

Waachen ka'achíe' táan in chuklanpachtik ʔ-okolmáako'ob tí ʔump'éel k'ak'as k'áax. P'aat tin ʔuunal tumen uláak' wacho'obe kimo'obí. Káaʔ u chíinil kíin, keex xiib yu'ukuba'e' ʔóop' u chíik saʔakil beyxan tu ʔuunal anikí.

Tia'an tu ts'eeke'ilil Sonora, táanil u áak'abchaʔe' tukaxtaʔ ʔump'éel saʔkab. Ka' tu ch'á'aʔ u yóol. Tu yóotaʔ ʔe'elel tia'al u yaantal u muuk' tak sáamal wa ken sáasak, yo'olal u suut u beet le túuxta'ab u beeto'. Táan u yookol u wenele' ka' tu yu'ubaʔ u chíibal awat te' náacho'. Mi u peek'il k'áax tu tuklaʔ, ʔe'elbix ts'óok u yu'ubik te' cha'ano'obo'. Ba'ale' tu ka' yu'ubaʔ tu xts'ik ts'óokole' tu xno'os tí le saʔkabo'. Tu tuklaʔe' p'eemkech ba'alche'ob tu ba'apachta'aʔ, ka' ʔóop' u yokol saʔak tí.

Ma' tu ch'á'aik u yíik' yo'olal u ʔach u'uyik. Tu ch'éenak'il le saʔkabo' tu yu'ubaʔ yaan ba'ax ku ʔuun ma' u yoʔel ba'axí beey meʔen peek'e'. Ma' ts'óok u tuklik wa u na'atik ba'axí ka k'uuch ʔuntúul peek'i k'áax tu ʔool le saʔkabo' táan u paktik. Jaan maan tu tuukule' tuláakal u kuxtal ʔaan maan tu ʔo'ol, tumen tu tuklaʔe' yaan u ʔanta'aʔ. Ka' tu ʔo'osaʔ u ts'oone' ka' tu yiilaʔe' mina'an u ʔuul utia'al u ts'oonik. U peek'il k'áax tu seen cha'antik.

Ka tu yilaʔ u ʔóok'ol u xna' le meʔen peek'il k'áaxo' te' saʔkab tu'ux yaano', ka'atúul u yaal t'uulpachtik. Mix tu paaktaʔ le ʔAdolfo. Le peek'il k'áaxo' tu nats'aʔ u ní yiknal u yiicham ikil tu kí t'aanik. U xiibil peek'il k'áaxe' ʔan sa'atiʔ, ba'ale' ʔan suunaʔi yéetel ʔanal tia'al u meʔenilo'ob. Ma' tu xuump'atik u paktik le waacho', kuulaʔo'ob

Janal yéetel u paalal.

Kiimak u kuxtalo'ob. Ka' ts'o'ok u Janalo'obe ka jóop' u báaxalo'ob yéetel u na'o' yéetel u taata'o' kiimak yool tu báaxalo'ob. Janadolfo tu yila'je' wa ma' tu péেকে ma' tu yúuchul loob tí. Tu Janach paaktaño'ob, ka' k'a'añ túun u yatan yéetel u meñen paalalo'ob. K'a'añ tí xaan buka'añ kiin ts'o'ok u maan ma' táan u báaxal yéetelo'ob bix xan u báaxal úuch yéetel u paalal. U chan paal JanRamón yaanti' lañun u Jan'abilo'ob u xchúupul paal xRosaura buulukp'éel u Jan'abil.

Ts'o'ok u beel tí ooxlañun u Jan'abilo'ob úuchiñ. Mix páañchañ u k'a'asik bix ku kiki' t'aanik u yaatan, Janach ts'o'ok u maan kiin tu p'aatañ u taanañ tumen suunañ waachiñ.

Chéen t'uubul tu tukulile' ka' k'uuch Juntúul t'u'ul. Ñam bakáam, tu biisañ tí Junp'éel pak'áal. Tu peekkunsañ yóok'ol lu'um ka' kulañ tu tséel, ka' tu tsikañ u baatsil le peek'il

K'áaxo':

-iBix a beel Coyol! iBix a beel xCoyola! JanBix u biin te'ex ?

-iJanach ma'alob! iJanach táant Janale', te' suutukila' táan k báaxal yéetelle k meeñenila' -tu núuktañ xna' xCoyota-. JanKux teech Ñam? Janach úuch ma' tin wilikech. Taalech tumen a k'a'añool k

u'ulab žmáasima?

-Beyo', k- éetaile' žAdolfo.

žAdolfo chéen táan u yu'ubik ba'ale' tu tuklaže' táan u wayak'. Tuláakal žela'an: ka'atúul peeki k'áaxe' táan u t'aano'ob yéetel žuntúul t'úul. iTs'o'okole' le t'úulo' u yoožel u k'aaba!

-in yabila žAdolfo - Tu ya'alaž Ńam ka tu suutubaž u paktež --- lela' u láak'tsil Coyotl. Je'elbix a woožeelilo' le peeki k'áaxo'obo' le ken u yéeyo'ob u lak'inaže' tak tu xuul u k'ino'obe',

ma' tu p'aatik ka' xiik tu paach uláak', ku t'ooxla'antikuba'ob u táanliko'ob u meženilo'ob. Jach ku múul yaabilmuma'ob, ts'o'okole' ku múul láak'íntkuba'ob.

-Beyo' tu ya'alaž Coyol-, k láak'tsile' jach k'a'ana'an ichilo'on. Máax yáax ka wilik ken siijilkeche' a laak'tsil wa ma' tu kanáantkeche' ka kiimil. Te'exé' máake'ex jach neetse'ex. Wa ma' ta kaláantale'exé' je' a kimile'exé' tumen xaan a nožochtale'ex ka patak a kaxtik a wo'oché'ex. Letene', kin tuklike' lelo' ma'alob tumen ku ts'iikte'ex u muuk'il ka kuxlakech ich žeets' óolal, ka u yaantal yažkunaž ichile'ex yeetel ya'ab yaakunaž, a k'amike'ex xaan u e'esajil ichil a ch'iibale'ex.

žAdolfo ma' tu t'aan. Tumen táan u k'a'asike: "Ma' ta tsikik a láak'tsil, chéen ka p'atik taak'ine' ka biin. A paalalo'obe saažako'ob ti' teeč; mix ta báaxal yéetelo'ob, chéen ka k'eeyaž. Le ken a žaats' u na'obe' ku yook'olo'ob"».

-iMakachi' peeki'kaax! its'o'oki' ma' t'aan! -. Ootnaži' ka tu bisaž u k'ab tu yiich.

Ńam tu na'ataž ba'ax ku yúuchul ti', naats' ti' ka' tu ya'alaž ti':

-Ma'alobil a tia'al ma' a suut ta taanaž že'elbix žok'a'anilecho'

ma' suut, beey. Je' u paa'tal beey saatalecho' u ma'alo'obile' mixbik'in a suut.

-iMa! -tu nuuktaš ĩAdolfo -. Wa mina'an in laak'tsile' je' u sa'atal in yaškuna'je'.

XCoyola, xna'tsile' naats' yiknal pek'ik'aax , ka tu ya'alaš ti' tu muuk'al tu xiikin:

-Yaan maaxe' ma' tu ye'esik u yaškuna'ji' ti' u yeet baatsil, k suutaš chéechil t'aan beyxan pe'échaštikkéet láak'il. Jach k'aas a looxik xko'olel wa a k'eeyik chan paal tumen teche' jach yaan a muuk', a muuk'e ma' unaš a cha'ik utia'al a k'olik a paalal, men lelo' k'aola'an je'elbix " u paa'talil máax yaan u muuk'", ba'ale' ma' unaš a chi'ik a muuk' tia'al a k'olik a paalaš tumen to'one' yaan u paa'tali' k kaláantik. A ĩaats'aš tumen le máax unaš u kanántikecho' jach ya'ya' óolal.

-P'áaten waye' ma' loobintik mixmáak- tu ya'alaš Ñam- beeyo' ma' ta lobintik mixmáak.

-ĭKin loobintik in láak'tsil waaš? Tene' chéen meyaš in ka'aš, kin ts'aik taak'in tio'ob.

-Chéen taak'in ka ts'aik. Letiobe' je' u paa'tal u kuxtalo'ob tu ĩuunalo'ob wa u kaniko'ob kuxtal xma' sašakile' je' u ĩok'olo'ob táanile'. -tu ya'alaš Ñam, u tsool xikine' tu chich ĩuun ichil u ĩo'ol yeetel tu puksi'ik'al ĩAdolfo.

-Ñam, much áanteeni ka' suunaken tin taanaš. iYaan in k'áatik ka' sa'asakten!

-Te' suutuka' weenen -tu ya'alaš t'u'ul ti' ikil tu yáantik -Sáamale u laak' k'iin yeetel uláak' ba'al yaan. Jach tu piik'ile ka ĩoop' u xiimbalo'ob ti' u ts'eeek'eli.

Le mejen k'áaxiš peek'o'oboe' ĩoop' xan u xiimbalo'ob.

ĩAdolfo tu ya'alaš ti' u e'esajilo'ob:

-Tin tuklaʼe' Coyole' yaan u ʼantiken, chéen máan tin tuukulile' mixbik'in in ka'aʼ in wiil in láak'tsil. ʼBix ʼe' u páaʼtal u yaantal teen in láak'tsil ʼach kiimak yóol ʼe'elbix a tia'ale'exi? Tene' in wilmaʼ u che'eʼ in paalal, ba'ale ku che'eʼo'ob tu ʼuno'ob ku che'eʼo'ob ken u yiilo'ob ma' táan in paktiko'obi. Tene' tin tukultaʼe' lelo' uts tumen ʼach ku tsikike'eno'ob ʼach beey in tukultiko'.

-Ma', le oksaʼ saʼakilo' ma' tsikili; le saʼakilo' chéen saʼakil. Le tsiikilo ku beeta'al tumen le uláak'o' yaan u tuukul yaan u na'at xan. Tsikile'

ku ts'iktech u páaʼtalil ka' t'aanakech, ka' u'uynamech, ka' múul k'exla'antikaba'ex tsikbalil, ka' múul cha'aknúuktaba'ex.... - tu tsoolaʼ Coyol.

-iYuum, yuum! - Jaan t'aanaʼ Coyolito --ʼʼJe' wáaʼ u páaʼtal in biin in chá'pach le ch'o'o'?

-Ma' in paal, Táan k biin kúulpachiʼ. -ʼBa'ax ʼe' u yúuchul wa ka' xi'ikech kúulpachiʼ?, -tu núuktaʼ Coyol ikil tu báaytik u yook.

Coyolito tu makaʼ u chí. U yuume' tu k'áataʼ t'i u yéet biin ka pa'atako'ob. ʼAdolfo chéen tu cha'antik.

-Táan in tukultike' in yuum, pa'atiki' pa'atiki' -tu ya'alaʼ chan Coyol.

-ʼach beyo', in waal chá'aʼ a na'at ka' páaʼchaʼak a t'aan.

-iln woʼéel! Ba'ax ʼe' u yúuchul tene' mi ʼe'el in sa'atale' beyxan ʼe'el in ʼaanta'ale' tumen tene' ʼach chichanen.

-ʼach beyo' in chan waal. ʼBa'ax túun ken k beeteʼ?

-Ko'ox yuum. Sa'astene'exi. Ts'o'ok in na'atik: ma' unaʼ in náachtali'.

Yuume' tu méek'aʼ tu pu'uch ka' tu yaayantaʼ, ka' tu ya'alaʼ t'i:

-Ka' kaambalnakeche' le yaano', ma' a wilik le ʼunsúutukil p'aato'on paachiʼ.

ʼAdolfo tu k'áataʼ t'i Nam:

-Ba'axten ma' ta cha'añ ka xíikí.

-Tumen leti'e' u yuum, leti'e' yáax yaan u tsikik. Yaan yu'ubik u t'aan, yaan u ka'ansik, yaan u pa'atik, yaan u yáantik tia'al ka' kaambalnak. Le ba'ax tu beto'obo u ka'ansañil múul tsikbal. Chéen ku tsikbalo'ob le máax ku tsikilo'ob. Máax ma' u yo'éeel je'elbix le Destrucsoloso, ku yoto'ob ku k'olko'ob máak.

-iAay Ñam!. Kin tuklike' ma' chéen ka' in k'aat ka sa'asakten ba'ax in beetmañ ti' in láak'tsilo'ob ma' tu éeñentiko'ob wa je' u k'expañañ in kuxtale, -tu ya'alañ óoliñ chan t'ona'an u yiich ñAdolfo.

-Ma' chéeen. K'a'abéet a k'axtik ka' sa'asakteechi' ba'ax a beetma.

Unañ a kaxtik ka'nats'ako'ob ta wiknal ya'ab ba'ax ken a beete' ka p'aatak u nats'alo'ob. K'uuch'o'ob tu kañil Cañeme tu'ux yaan u láak'tsil ñAdolfo. Le Coyotlo'obo' chéen jo' kaañ k'uuch'o'obi' ka' suunañ'o'ob tu kúuchilo'ob tsek'elil lu'um, ka'alikil Ñame' xiimbalnañ tu yiknale' tak naats' ti' u taanañ.

-In k'aat ka' a láak'intiken, a'alten ba'ax kin in beeteñ -tu k'aatañ ñAdolfo.

-Ma' tsaí tu ya'alañ Ñam. --Jéek'at a pusi'ik'al, k'aat ka' sa'asak, a'al u yutsil ba'ax ka wu'uyik, le k'aaso' ma' wa'alik, ma' beetik k'as wa tak a beetik, ma' loox, cha'añ u naats'alo'ob ta wiknal. Ken paañchañke' a wiiliko'obe' ka tukultik, leti'obe' máako'ob ñach in yakunmañ, unañ in tsikik'ob tumen yaan u paañtalil ka' ki'imakchak u yoolo'ob beyxan ka' kuxlako'ob yéetel jeets' óolal.

Jela', kin siiktech u báaxalil xpa'año'ol.

Chéen ka' tu yilañe' ñaan chikpañiñ ñump'éeel

no'och ba'asi xpa'año'ol. Ku ya'alik tu táanilil
"xPa'año'ol Coyotl, Káa'kuns Jeets' Oolal". Tu
k'uubaš t'i ka' tu ya'alaš:

-Ma' túubsik a ka' ch'aik u k'a'asašil ya'kunaš.
iBeyo' yaan u biintech ma'alobil! Káa'beseš yéetel
a láak'tsil.

Ka' siit'naš Ñame' šumpul' k'uuch yiknal Uš.

šAdolfo ook tu taanaš. Tu šéek'ataš šoonaš. U
paalal, u xch'úupul paal yéetel u yaatane' maak u
ch'ío'ob, óoliš sašako'ob.

-Bix a beele'ex in wéet k'ík'ele'ex -tu ya'alaš ichil
u su'ulakil. Tu kikilankil u t'aan, ma' tu méek'iko'ob
mix tu naats'aš yiknalo'obi.

xRosaura, šRamòn yéetel u na'e' tu paakla'antik
yiicho'ob óoliš chan saatal u yóolo'obi.

-Bix a beel in yuum -tu ya'alaš xRosaura -šach
ki'imak in wóol in wilikech. šAdolfo tu naats'ubaš
ka' tu ts'uuts'a u p'úuk u taataš.

Ka' tu yilaše', šRamon tu ya'alaš:

-Teen xane' šach úuch tak in wilikech.

šAdolfo túune' tu méek'aš tu ka'atúulo'obi.

U yaatan xMargarita šach sašak t'i. Ba'ale'
le ka' tu paaktaš u yiich t'i u yaalo'obe ka' chan
šéets'is. Tu ts'aas šump'iit ša' yéetel šump'iit
šanal. šAdolfo tu ts'aas u Diosbo'otiki', ka' tu
ya'alaš t'i:

-xMargarita much sá'asteni'. Ma' tin
k'áatiktech ka' ts'aas a wóol t'i teen. Kin k'áatik
teech ka' a ts'áateen u páaštalil kin naašal
tuka'atéen a ya'kunaš.

. xMargarita ma' tu šach óoksaš tu yóoli',
tumen šach sašak u k'áat núukik u t'aan,
ba'ale' ichil u su'ulakile' chan t'aanaš'i:

-Ma'alob túun.

Tu ya'alaš xMargarita. Ts'oko'ole' le
chan xiipal šRamón tu k'áataš:

-šBa'ax le chan ba'aso'?

-šump'éel ba'axal xpa'año'ol tia'al k
múul tsolik ichilo'one'ex. -Tu núuktaš
šAdolfo.

Tu cho'òò'ob ka'anche' ka' tu ts'aàò'ob yook'ol. Ka tu jéek'ato'obe' ika' jaak' u yóolo'ob! iLe báaxal xpa'ò'olo' lisa'ab men le iik'ò ichil le na'ò'!. Tu yu'uba' u t'aan yuum pek'il k'áax ka' tu tsola' le xe'xe't'a'al báaxal xpa'ò'olo' ka' jaayaknako'ob yook'ol le ka'anche'ò'.

-Kin máansik jump'éeli'-tu ya'ala' Coyotl-. P'il a wiche'ex ma'alob beyxan suut a wile'ex a yume'ex.

Maana' jòk'aal me'en xe'xe't'aal báaxal xpa'ò'olo'ob tu taak'al tu winkli ts'ò'okole' tu yeetskunsaa' yook'ol le ka'anche'ò'. Ken táak'ake' t'i uláak'e', ku suut bey jump'éel néen t'i ku yila'al' jAdolfo tu chichanile', tu chaan paali, tu táankelmil, tu k'iinil ka' tu k'a'ò óolta' xMargarita u k'inil ka' ts'ò'ok u beel. Naats'a'ò'ob tu yiknal, tu kantúulilo'ob ja'ka'an u yóolo'ob. Ka' jòop' u ya'aliko'ob u ki'ichkelmil chan jAdolfo.

Ka' tu suuta' u yiich u paktik xMargarita ka' tu ya'ala':

-Táan u seen péek in pus'ik'al ikil in k'áasik ka utstsajech tin wiich -ka' tu méek'a'.

-Kin máansik ka'ap'éel -tu ya'ala' Coyola-. Muuts' a

wiche'ex.

Ichil u tuukilil tu kantúulilo'ob maan beey cha'anil anik, tu yila'ò'ob t'aano'ob. «áanta'», «ya'jkuna'», «xsak'ool», «xna'at», «xma'sajakili'», «xki'imak oolal», «xki'ichpan». Tuláakal le t'aano'oba ku ye'esik u yutsil u kuxtal xMargarita, beyxan le t'aanilo'oba' u chan xexet'al le báaxal xpa'ò'olo' leylie' táan u chumbesiko'ob.

Ts'ò'okole u'uya'abi' u t'aan Coyolita:

-Kin ts'iktech óoxpáak. Na'e', tu méek'a' jRamon taatatsile tu méek'a' xRosaura.

Ka' tu méek'a'ju'ubáobe', jach bey ooko'ob táanxélil kúuchil, xRosaura tu yila'uba táan u

yáantik u láak'óob tu na'il xook, táan u miistik u taanaš, táan u yu'ubik u taata táan u tsikbal tu yéetel, táan xáan u tsikbal yéetel u na', ts'ó'okole' tu yilašuba táan u ch'áapachta'al tumeen šuntúul šmiis sašak t'i, ba'ale tu náaysaš u yóole' ka' k'uuch tu taanaš tumen te'ela' ma' tu yu'ubik sašaki'.

Bey xaan tu yilašóob ba'ax ku beetik xMargarita yéetel šAdolfo tu ch'i'šani'ob. Ku k'uuchul šRamon u méek'ik u yóoxtu'ulil u paalal. xMargarita yéetel šAdolfo u šit'mano'ob u k'abo'ob. Mix šuntéen šach tsikbanalnašóob tu yóolal le náach k'inil ku taalo'. Tu yu'ubašóobe' u t'aan šRamón: «Chanpaalale'ex tsikne'ene'ex t'i a noole'exa'; k ch'i'bal, leti'obe' sen u kananma'oon bešela'e' to'on naš kaláantiko'ob». Tu yiilašóob xRosaura u suut xko'oleli' yaanti u nook' xts'aak yaš. Tu yilašuba'ob u méek'muba'óob yéetel yaškunaš táan u tsikbalo'ob táan u che'ešóob, táan u múul tsikbalo'ob.

Ka' ts'ó'oke' tu kantúulil kulukbalo'ob t'i wolis šeets' óolalil u machma'ob u k'abo'ob. Kiimak yóolo'ob tu yaabiltašóob le báaxal xpa'ašóolo' tuláakal u xexe't'ale' tu nupuba'ob

šach tu piis. Bey túuno' u yoochelo'obe šach šats'uutschai' ichil šeets' óolal. Ka' šoop' u che'ešóob tak ka' áak'abchai'.

Le ka' biin wenel le mešen paalalo'obo', šAdolfo nats'chaiš t'i u che'enebi unašile' ka' šoop' u ch'a'ik u siis óolal le iik'ó' ikil u biin u sáastal. Ka' tu yilaš kantúul u yoochel te' bešo'. Le óoxtu'ul Coyotlo'ob baakano'. Tu yu'ubaš u yoto'ob. Beyxan tu yilaš Ńam tu tuulisil le Ušo'.

K'UBEN TI' KAAJ

1. Beet jump'éeel báaxal xpa'año'ol.
 - a. Kaxt pimpin ju'un yéetel triplay chuka'an dos metros.
 - b. Kaxt t'aano'ob waxaklaʒun wa ʒunk'al k'aabéet tia'al kuxtal yéetel tsikil ichil k láak'tsilyéetel kéetbaatsilo'on. Tuukulte'ex ma'alob tumen yaan a betike'ex.
 - c. Beete'ex jump'éeel boon yóok'ol le pimpim ju'uno' u xexe't'aal le báaxal xpa'año'olo'. Unaʒ u p'aatal ʒach ma'alobil, beyo' kéen xo'okoke', yaan u nupikubáalo'ob ma'alob ka' tulischaʒak tuláakal.
 - d. Boone'ex yéetel u ʒeʒeláasil boonilo'ob.
 - e. Le kan yanakte'ex u xexe't'ale' le báaxal xpa'año'olo' ts'aaʒ a wóole'ex, ts'iibte'ex le t'aan ta tukultaʒe'exo'. ʒe'elbix: tsikil, múul tsikbal, múul bisbáail.
 - f. Tu paachil le xexet'al ju'uno' a xootmao'ob, yaan a tsoolik'ex ba'ax u k'áat ya'aleʒ.

2. Bete'ex jump'éeel báaxal xpa'año'ol. Tí jump'éeel winale' yaan a beetike'ex ka'ap'éeel ba'al tí le t'aan ta ts'iibtaʒe'exo' yaan a taak'ike'ex tu'ux ku biin.

Le ʒka'ansaʒ yéetel le xka'ansaʒo' yaan u wáantike'ex ken a beete'ex le ʒeets' óolalo', yaan a we'esike'ex ken káaʒak xook tí le luneso' le ba'ax ta kanáalnaʒe'exo'.

3. Beʒela'e, ko'one'ex k k'ayik tuláakal u k'ayil k-etail Cepillin, te' ku taal tí le u'uyaʒ analte'o', le kéen a wile'ex u ts'iibila'.

K'UBEN TI' TEECH

- 1. Páayt'ane'ex alaak'é'ex ka'ubeeto'obubáaxal xpa'áó'ol, ch'á'á't'ante'ex ba'ax táanil ken a beete'ex, ts'ó'okole' tsoole'ex tu beelió.

Múul bisbáail

Jump'éeelilo'on tì yóok'ol kaab
Muuch'lako'on tì jump'éeel túumben beeʔ
Chéen yaʔkunaʔ u biin

To'one' juntíichíilo'on tì áalab óolal
Jump'éeelilo'on u kikilankil pusiik'al
Múul aniko'on tì puksiik'al

To'one' chéen yakunaʔo'on.
Chéen sa'saʔilo'on
Much' áantaʔil yéetel múul bisbáail

Muuch'laʔile' je' u páaʔtaal k uts kuxtal
Jump'éeelilo'on tì yóok'ol kaab
To'one' chéen yakunaʔo'on

To'one' chéen yakunaʔo'on.
Chéen sa'saʔilo'on
Much' áantaʔil yéetel múul bisbáail

Muuch'laʔilo'on je' u páaʔtaal k uts kuxtal
Jump'éeelilo'on tì yóok'ol kaab
To'one' chéen yakunaʔo'on

Jump'éeelilo'on tì yóok'ol kaab
To'one' chéen yakunaʔo'on

5

Úuchben Tsikbalil: Yáax táanil le naak'o'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Yáax táanil le naak'o'

-Keet kuxtal, keet kuxtal, keet kuxtal - ku seen a'alik Kúkuti tu kúuchuil cha'an tu'ux k'ala'an, tu susut xiimbaal tu biin tu suut.

-K suut k ch'iibal, k suut k ch'iibal, k suut k ch'iibal, ka' chiikpaʔ Ñam tu ya'alik.

-iÑam kiimak in wóol in wilikech! Ts'ó'ok u maan u kiinil chéen kaxan ʔaaʔil kin beetik. Táan in wilik bix kin in kaxant ma' u yantaal wi'ʔ ka' laaʔ ʔaanako'ob ma' u lobiltiko'ob yóok'ol kaab. Let'ie tsa'ayaʔ k'óʔa'anila' tu ye'esaʔ ma' unaʔ k ʔanal ʔe'ex ʔanalo', le polokilo' yéetel le ch'uʔuk k'iiko' ku yúuchul tumen ma' táan ʔanal ma'alob le beetik k'óʔa'anchaʔaʔ.

-Yaan k ʔanal ʔe'elbix úuche' in yaabila Kúkuti. Yaan k'óʔa'anil k taasik ich k'iik'ele, uláak'obe ku taal yóolal le ba'ax ʔanaltiko'.

-ʔach beyo', Ñam -tu ya'alaʔ Kúkuti-. Ba'ax ʔe' u páaʔtal u yaantaʔe' let'ie' paak'alo', ti' kool

yéetel xma'imsaʔ xiiwiʔ xma' glifosato. Beyxan le tséen wakaxo' ma'alob ma' unaʔ u loobinta'al. Le ba'alcheo'obo' mix unaʔ u kiimilo'ob yéetel saʔakili'. Táan in wilik ti' le noʔoch nu'ukul cha'ana' tuláakal ba'ax ku yúuchul ti' kaaʔo'ob yéetel ti' xNa'tsil lu'um..

-Le Destrucsoloso tu yaanyaan tu mano'ob tumen ma' táan u kooniko'ob le kinsaʔ yik'elo' yéetel le kinsaʔ xiiwo' -Tu ya'alaʔ Ñam, ikil u che'eʔ- iBey ixtako'! Ku tukliko'obe' táan un kiimsiko'ob k'ak'as yik'el paak'al, ba'ale' beyxan táan u kiimsiko'ob le lu'umo' yéetel u toʔ óolalil máak. ʔKen a ʔant kúume' kex ʔats'uts'e ba'ax táan a ʔantike' ba'al ʔe' u kiimsikeche' le ken lu'ubul ta nak'eʔ u ts'a'ak'an químico yaanti'ob yéetel u fertlizantei?

Juuma3 u 3uumil aa3al ti' le u nu'ukul no3 cha'anilo', ken 3uunake' yaan ba'al ma'alob ku ye'esik. Nam yéetel Kúkuti tu ch'eeneko'ob áalkabi3.

-ille3 in wéetail! iLe koolnáalo'obo ma' tak u koniko'ob ti' le Destrucsoloso'ob le ixi'imo' yéetel le cafeo!

Bey ka'achio'. Ti' yaan tu Itsmo Tehuantepec, 3Victor u kanáanil xNa'tsil lu'um mola'ayta'ano'ob tumeen meyi k'áaxo'ob. Ku ya'alikti'ob:

-Láaké'ex te'ex meyi k'áaxe'ex 3e' u páa3taal a konike'ex ma'alob tuláakal ba'al ka paakíke'ex. 3e' u páa3tal a konike'ex ti' máax 3aantike' ma' ti' xka' konolo'obi.

3éelo' ka' k'uuch le Destrucsoloso ooka'an k'uuxi3 tio'ob tu yeyek'abo'ob:

-iMa' beetike'ex ba'ax ku ya'alik le chan paal ma' yoo3el mix ba'ali! iyaan u páatal te'ex a 3ooche'exo' mix máak kun maanik!

X-Celeste chéen bey chiikpa3iko' ka tu ya'ala3 beey tu páase:

-iTs'o'ok u kooniko'ob! 3ach Yuumbo'otikte'ex 3ach tak amanike'ex 3ach kaabal u too3ol buka'a3 meya3 ts'o'ok beetiki', ba'ale' i3éel u ma'anale'!

-iTáan a tuusko'on chan xma' na'at xchúupal! -a'alabtí tumen le destrucsoloso'ob. i3éel k'ilik a bin a kaxtiko'one'!

-A3an, 3a'alibe' kin payt'aanke'ex ka' a wile'ex ba'ax ku yúuchul ti' k'iwiiko'ob. iMa' ch'aíke'ex sa3akili' ti' ba'ax 3ach 3aa3!

Le Destrucsoloso'obo' 3ach oka'an k'uuxilti'ob ka' biino'ob tu k'iwikil Tehuantepec. iKa' tu yila3o'obe' tuláakal máak táan u maano'ob ti' le koolnáalo'obo, táan u ya'ala3 u ma'alobil yéetel u k'i3 u ma'anal u yiich che'ob 3ach táant u yéemsale'.

Te'elo' bino'ob tu no3 kaa3il Oaxaca, kiichkelem no3 kaa3 beeta'an yéetel ya'ax tuunich. Ka' k'uuchob tu kúuchil koonole', táanuk'áataaltu'uxkuko'onol

u jóoch le koolnalo'obo' wa ku bo'ota'al chuka'an
u tojol tio'ob wa ku pak'al xma' kinsa' xiiwi.

Ts'iikina'obo' le Destrucsoloso' biino'obi.

Ka' tu tak'u'ba'ob tu nu'ukul cha'ano'ob. Ka'
chiikpa' jump'eel ba'al boox ti' nu'ukul cha'an, leti'
no'och k'i'iwikil.

-No'och máak - a'alabtí-, beey jasa'ab u
yóolo'ob ti' le máako'ob ku maano'obo' tumen le
k'ak'as k'o'ja'anilo'. Yaan ba'ax ku yúuchultio'ob ma'
uts ti' to'oni'. Bejelae' ma' uts tu chi'o'ob le janal
k'ala'an ti' ba'aso'ob letene' táan u maano'ob ti' u
k'i'iwikilo'ob tia'ano'ob ich kaa'.
-Kin tuuklike' ti' le no'och kaa'obo' ma' tuun
koonolo'ob tumen te'elo mina'an k'i'iwiko'ob - tu
ya'ala' le Destrucsoloso'.

-¿Túux ka'ja'anech? i'ach oolinech! -Tu
yóotal le no'och kúuchil koonolo'-. Ichil u no'
kaa'il México chuup yéetel k'i'iwiko'ob, kúuchil
koonol, beyxan kúuchil k'astako'ob.

Le Mexicanoillo'obo' ach
uuchak uts tu ta'ano'ob
u maano'ob ti' k'i'iwik
¿Letene' yaancha' k
beetik e'sa'il koonol
yéetel ba'alo'ob cheen
ki' tu chi'ob ¿Cheen tia'al
u xuupo'ob?, iMa' waa'

beyi' i'ach oolinech!

K'a'abeet k beetik ka' u yóoto'ob u yuk'iko'ob
le uk'ul siiso' yaan k a'aliktio'obe' yaan vitamina
tii ach ki'! Ku ts'o'okole' ku taalo'ob ti' botella ti'
plásticoi ach ma'alob! Beyo' yaan k náa'altik
taak'in.

Ba'ax ma' túun cha'e' u p'aatik u maaniko'ob
ja' ti' chan botellai', iLela' ach ma'alob taak'in ku
p'atik ich yóok'ol kaab! ach ki' siisil k náa'altik
taak'in cheen cha'abi'! tin la' okolta' u ja'ob
bejelae' u yóelo'ob k'a'abee'ten tio'ob yóolal
ma' u kiimilo'ob men uk'a'is.

Tu ja'ja'che'e', ts'o'okole' ku ka' ookol k'uuxil ti'.
Ts'o'okole' tu ya'ala' tio'ob:

Chéen ilawile'ex ma' u k'éexeʔ le Nometocao' yóolal ma' u xump'aatik u maano'ob séebil ʔanal.

Juntuul Destrucsoloso'ob ichil u saʔakile' tu ya'alaʔ:

-Yaan ba'ax kin in wa'aliktech in yuum. ʔA woʔel a'alabto'on ka' ts'a'e' u e'esaʔil le ba'ax koniko'?

Beʔela'e' u k'aato'ob ka' u ya'ale' wa ku lobinsik xNa'tsil lu'um.

-ʔBa'axi' iBix a wóol! -Ootnaʔ k'uxichaʔa'an noʔoch kúuchil koonol- ʔBa'an in k'aʔti'?. Wa ku k'oʔanchaʔaʔ xNa'tsil lu'um, lelo' unaʔ yilik le máaxo'ob ma' siʔilko'obi'. iKa' u yutskinso'ob leti'ob!

-K- ooʔel in noʔoch yuum. Ba'ale' le meʔen paalalo'obo ts'o'ok u k'aʔbesiko'ob u k'éexeʔ kuxtalil, táan u yaantiko'ob u «ʔKanáanilo'ob xNa'tsil lu'um», beey ma' tu yutstal wa'alkunsiko'obi'.

Ook kisin ti' kúuchil koonol táan xan le kúuchil cha'ano' ʔóop' u péek ka' sa'at u chíikulal ka' luub pa'pa'ʔi xiix p'aatik.

K'UBEN TI' KAAJ

Ichil u k'aayil jeets' óolalil:

1. A'ale'ex u ja'il, tsikbalte'ex wa yaan jaantik u séebil janal wa janal ts'aba'an ti' naylo'ob, wa yaan u paastalil k' jantik je'elbix táant u joocholo'.
2. Wa k' jantik ba'al toba'an yéetel nayloe' yaan xookik u xto'obili' tu'ux ku ya'alik wa ku beetik k'as ti' maak.
3. Le chaan xiipalalo'ob yéetel le chaan xchupalalo'ob táan u xooko'ob yáax ja'ab yéetel ka'apéel ja'abe' táan u xookiko'ob bix je' u jeets'el u loobil le séebil janalo'. yaan xan u kaniko'ob u xoko'ob ba'ax ku ya'alik tu xto'obol, yoolal ma' a jantiko'ob ba'ax je'el u lobiltiko'obe'. K'áate'ex ti' jka'ansa' ka' p'ayt'anta'ak u láak' mejen paalalo'ob ka we'ese'ex tio'ob ba'ax ts'ook a kanike'ex.

K'UBEN TI' TEECH

1. Kaxant ba'ax tia'al le glifosato ba'ax loobil ku beetik ti' máak. Jach ilawil, wa ku loobintik lu'um. E'es ba'ax ta kaxta ti' a wéet xooko'ob.

Úuchben Tsikbalil: Uts t- ich le ya'axo'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Uts t-ich le ya'axo'

Don Carterinoe' kaʔakbal ka'ach tu ts'ook u ochenta pisosi ʔump'éel pak'ilnaʔ seten ʔats'uts. Utia'al u k'uuchul tu oficinae ti' helicoptero ku bin, tumen wa ku yóotik biin ti' coochee' ku xáantal máanal ka'apéel hora utia'al u áalkabtik la'ʔun kilómetros. Kex beyo' u ts'áamaʔ yóol ka sem ma'anak camiono'ob tumen le Nometoca'obo' kex tumen éetk'alab u máansiko'ob te' beʔo'obo'.

-Bik táabak ku yóoto'ob p'eenkech máako'ob k na'akal ti' helicoptero -ku chéen a'alik ti' le piloto, leti' tu samal che'eʔ. Jach chich túun u puksi'k'al, mix ʔump'iit u yutsil yaan tu yo'olal wa máax.

Ka tu sutaʔ yich

kaabale' ti' túun ka' tu yilaʔ yaan meʔen páalal, táankelmo'ob yéetel nukuch máako'ob u naat'ma'ob u t'inchak'balak'ob tu máano'ob.

-ʔBa'ax le ʔe'elo'? -tu chéen k'áataʔ ti' le piloto.

-Beʔela'e' bey u máano'obo', in ts'uul. In paalalo'obe' tu k'áato'obten ʔump'éel t'inchak'balak' utia'al u seeb k'uuchlo'ob tu naʔil xook.

-ʔTa manaʔ wa túun tio'ob? ʔWa ta táan óoltaʔ ʔump'éel cooche'?

-Ma' in ts'uul, mina'an u ʔa'abilti'ob utia'al u máansiko'b cooche chéen p'elak la'ʔun yéetel ka'alajaun u ʔa'abilo'ob. Kiimak u yóolo'ob yéetel u t'inchak'balak'. Ku ya'aliko'obe' beyo' ma' tu

K'askuntiko'ob u yíik'alil yóokol kaab. Ma' xáane' ku ya'aliko'obe' mix bik'in bin u maano'ob u cooche, u k'áato'ob bin ti' treen ku máan yéetel electricidad.

Le Destrucsoolo' túuno' p'aat ma' tu t'aan.

XPatricia, máax u ts'aamañ u yóol u Kanáant u Jatsutsil Yóok'ol kaabe' kalañun ja'abil yaanti', kañakbal ichil ñun múuch' naño'ob tu'ux yaan máanal treinta nukuch pak'il naño'ob. Tsolentsol yaniko'ob, veinte cuatro meñen departamentos yaan tie' pak'il naño'obo', tu'ux kañakbal setecientas veinte láak'tsilo'ob. Éetk'alab

much'ukbalo'ob, ba'ale' le ñe'elo' ma' tu béetañ ka p'aatak ma' u béetik mix ba'ali': xPatriciae' tu ch'áañ tuklañ u meyañtik le lu'umo'. Yéetel ma' chéen lelo' tu táakbesañ u yéet baatsil..

Tu ba'apachil le kaañtalilo', ya'axt'ube'en ka'ach yéetel ñats'uts yanik; beñelae' x-tokoy p'aatik yéetel chéen u xta'miis yaani'. Le nukuch pak'il le naño'obo' seten bona'an yéetel pooch'ilo'ob tumen le k'ak'as xi'palalo'obo', laañ túupu' u sáasilil. U kaañnaalilo'obe' ba'ali' u k'añti'obi', kex tumen sañako'obe' ma' táan u yutskintiko'ob.

Jump'éel k'ine' kiim ñuntúul ch'íña'an ko'olel, tumen jaak' u yóol úuchik u yookla'al tumen le ñ-ookolo'obo'. xPatriciae', ñachok'omóolchaña'ane' ka' tu ts'iibtañ chikulalo'ob ku ya'alik: «TO'ON UNAJ UTSKINTIK U TALAMILO'OB K-KAAJAL». Tu beetañ ya'ab u téenel múuchtáambalo'ob.

Le yáax u téenelo', mixmáak k'uuchi', ba'ale' máanal ñunpikilil meñen paalal k'ucho'obi', tuláakalo'ob ñKanáano'ob ti' Yóok'ol kaab. Tu much'uba'ob tu'ux yaan k'a'ach u kúuchilil báaxal p'ooktap'ook, beñelae' xtokoy yanik..

Juñuntúul taatatsilo'ob yéetel na'tsilo'obe' táan ch'éenebo'ob tu ñool u taana'ob, ñak'a'an yéetel péekñaña'an u yóolo'ob; ba'ale' ulaak'o'obe', chéen u ts'aamañ u yóol u cha'antiko'ob nu'ukul cha'an wa chéen ch'iklo'ob ti' internet, le lo'obo'

let'iobe' Nometoca'obo'.

Ma' xáane' le ñKanáano'obo', tu béeto'ob u ñeets'kunañil meyañ, yéetel ka'alikil táan u tsikbalóobe', ya'abach ba'alo'ob tu ch'a'atukliko'ob u beetiko'ob. Tu ñeel k'iine' k'uucho'ob tu nañil xook, ka ñoop' u moliko'ob u xta'miis.

Beyxan ñoop' u pak'iko'ob ñanalbe'en xiiwo'ob tu ñaalbeñ: p'aako'ob, kukutxiwo'ob, iiko'ob, lechugao'ob, papao'ob. Tu pak'ob ya'abach loolo'ob xaan. Ku ts'o'okole' tu k'aato'ob áantañ t'i óoxtuul taatatsilo'ob utia'al u ñel ts'áaiko'ob u sáasilil u meñen beñilo'obo'.

Ma' xáane' le Destrucsolo'obo' chéen ch'ikil u paakato'ob táan u yiliko'ob ba'ax ku beetik le Nometoca'ob kañakbalóob te' ñunmúuch' kaañtalilo', ñoop' túun u yiliko'obe' le nukuch máako'obo' táan u suut u sáasilil yiicho'ob.

T'i túun ka ñoop' u péek u yóolo'obi'. Ba'ale' lelo' ma' chéen p'áat beeyo'. xCeleste yéetel Joel máaxo'ob ku meyaño'ob ichil u meyañil ñala'achile', tu kaxtaño'ob áantañ utia'al u máanko'ob paneles solares utia'al u ts'a'abal ti ñuñump'éel nukuch pak'il naño'ob. Beey túuno' ka ñoop' yantaltio'ob electricidad. Ka'alikil le meñen xi'ipalal yéetel le meñen x-chúupalalo'obo' tu bonaño'ob táamboro'ob ku ts'o'okole' ka tu tsolkinto'ob

utia'al u chukiko'ob u ña'il le cháako'. Bey ñump'éel náay ku yiliko'ob tuláakal le ba'alo'ob táan u nañmatiko'obo'.

Ka'alikil xPatriciae', táan u tsikbaltik tu nañil xook bix u bin le meyaño'. Ñuumnañ náachil u tsikbalil, noñ kaañe' táan u ñats'utstañ.

xKúkuti, yéetel le macroscopioo', ñoop' u yiilik bix u biin u ñeelpañal kuxtalil ichil le máako'ob ku múul meyaño'obo' yéetel bix u bin u we'et'el ba'ateil ich láak'tsilil. iLe ñe'elo' tuláakal máax ilik! Tu ye'esañtie' u takbeskubañ le máako'ob utia'al múul meyañe', ku beetik u súuktal u múul tsikbalóob yéetel u múul ch'a'añ túukulo'ob.

Le je'elo' e'esa'ab ich láak'tsilil xan.

Don Carterinoe' táan u bin u lúubul yóol. Tak tu ka'analil tu'ux yaan yéetel u helicópteroe' táan u yilik bix u ya'axtube'enta'al kaa' yéetel bix u bin xu'ulul le butsi'la'ankilo' ku yila'al ka'an tio'olal le k'ak'as buuts' ku éek'kuntik le ik'alo'. Suuna' u boonil ch'o' ch'unka'an tuka'atéen.

Jump'éel k'ine' k'uuch tu jo'ol u meya', ka' tu séebkunsaj u much'kintik u j-meyjilo'ob:

-Éetaile'ex in wo'el a yaabilme'ex le taak'ino' itu séeblakil! -tu ya'ala'jti'ob-. Una' k-tuklike'ex k-jo'osik jump'éel chi'kulal jach yaan u múuk', utia'al k-oksik tu tuukul ti' le Nometoca'obo' jach k'aas le ya'axtube'enilo' yéetel k'aabéet u yiliko'ob jats'uts le seten butsi'lankilo'. Una'

oksik tu tuukulo'obe' wa ku súut tuka'atéen ch'o' le ka'ano je'el u k'o'ja'antalo'obe'; ma' chéen kunel k-muuts'mil u yicho'obi' jma' waa beyo'?

Le Destrucsolo'obo' tu ée'emta'j'ob. Bey tuun kaa'jik u k'aytiko'ob ti' internet, ti' televisión, ti' radio utia'al u yoksiko'ob tu tuukul le Nometoca'obo' máases jats'uts jump'éel no' kaa' chuup yéetel u búuts'il ik'al.

Ma' xáane', Prosumidores yéetel u j-kanáanilo'ob u Yook'ol kaabe' táan u bin u ya'abtalo'ob. iÓoli' bey wayak'bil le táan u yila'alo'! Je'el máaxakichille Nometoca'ob, ku xiimbalo'ob ti' jump'éel parque jats'utskinta'an, saasilkunta'an beyxan k'ibok yéetel u k'ibokaankil le loolo'obo', ku tek súut u saasilil yicho'ob.

Le máako'obo' káaš u ta'akik u coche'ob yéetel káaš u nat'iko'ob t'inchak'balak', jóop' xan u máano'ob xiimbal okil wa ku na'akalo'ob ti' bus.

Le mejen xiipalalo'ob yéetel le mejen x-chúupalalo'ob u poolil le meyaša' tu táan óolto'ob xan u ba'apachil le kaašo', tak te' k'iin je'elo' xtokoy yanik yéetel tuba'antako'obo'. Bey túuno' yéetel múul meyaše' súunaš jump'éeel šats'uts káaštalil, chuup yéetel ya'axtube'en che'ob. Le Prosumidoro'obo' tubeetaš upak'alo'ob tu yotocho'ob beyxan tu béetašo'ob bešo'ob utia'al u máano'ob yéetel u t'inchak'balak'.

Tu jó'ol u meyaš Don Carterinoe' ku ya'alik:

-šBa'axten mixmáak u'uyik k-k'a'ayta'áš t-bo'otil šach taš ko'oso'? išats'uts p'atikto'on! iTak teen óolí je'el u tuusikene!

-Tumen yáan š-kaxan šašilo'ob ku ya'aliko'obe' k-kuxtale' pa'ate' yanik ti' u šats'utsil Yóok'ol kaab. Le óolal bine' k-kuxtale' pa'atechaša'an yéetel u k'iibokil xiiwo'ob, iik', u bo'oyankil le che'obo' yéetel u k'iibokankil le cháako' - tu núuktaš šuntúul Destrucso', šach ka'anašša'an yich yéetel u ayik'alil.

-šAah, beeyo'? - Wóoch'naš u siit' Don Carterino-. iBa'ale' noš kaašo'obe' ma' tu páaštal u túukultiko'ob beyo'! iNoš kaašo'obe' chéen cemento u ka'aso'ob,

buuts' u ka'aso'ob, ma'alob kuxtalil u ka'aso'ob!

-šach beyo' in wéetail, ba'ale' ti' táakpaša'an le mejen xiipalal yéetel le mejen xchúupalalo'obo'. Kin tuklike' mix máak wa'alkunsik u meyašo'ob.

T'aab u yóol Don Carterinoe' ka jóop' k'iilk'abankil. Tie' suutuko' tu piitpaytaš u k'ax kaal nook'e', ka tu pikchiintaš lu'ume' ka jóok' tie' kúuchilo'. Nam, le máax yáan tu tséel xKúkuti ku cha'antiko'ob ba'ax ku yúuchul tie' múuchtáambal ti' e macroscopioo' siit'naš yéetel k'iimak óolal. U šaašile' táan u biino'ob táanil yéetel u meyašo'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

Te'exu ʔKanáanil Yóok'ol Kaabe', ʔuʔuntúulil meʔen xīipalal wa meʔen x-chúupalal yaan u p'atiko'ob ʔats'utsil ʔunxéet' u kúuchilal kaaʔ.

Ichil u k'aayil ʔeets' óolalil:

1. A'ale'ex máakalmáak kúuchilo'ob a k'aat a ʔats'sutskintike'ex. Ku beytal a ch'áike'ex ʔunxéet ti' u ʔaal le beʔo' wa tuláakal le beʔo'. Le ʔe'ela' yaan yil yéetel u ʔats'utskinta'al kúuchilo'ob utia'al u p'áatalo'ob ya'axtube'enil.
2. Okse'ex tu túukul le máako'ob ku meyaʔti'ob le kúuchilo'ob yano'ob ich kaaʔo' ma' u puliko'ob xta'miis.
3. Wa ta yeeyaʔe'ex le parqueo' kanáante'ex ʔunkúul che'. ʔe'el u páaʔtal a ts'áa'ike'ex u k'aaba' xane'.
4. Ma' xáane' yéetel u yáantaʔ a láak'tsile'exe' ʔe'el u beeytal a wutskintike'ex wa a k'exike'ex le x-chúuyú sáasilo'ob k'aschaʔa'ano'ob yaan tu ba'apachil u naʔil xook wa le yaan ti' a múuch' kaaʔtalil náats' yaniko'.

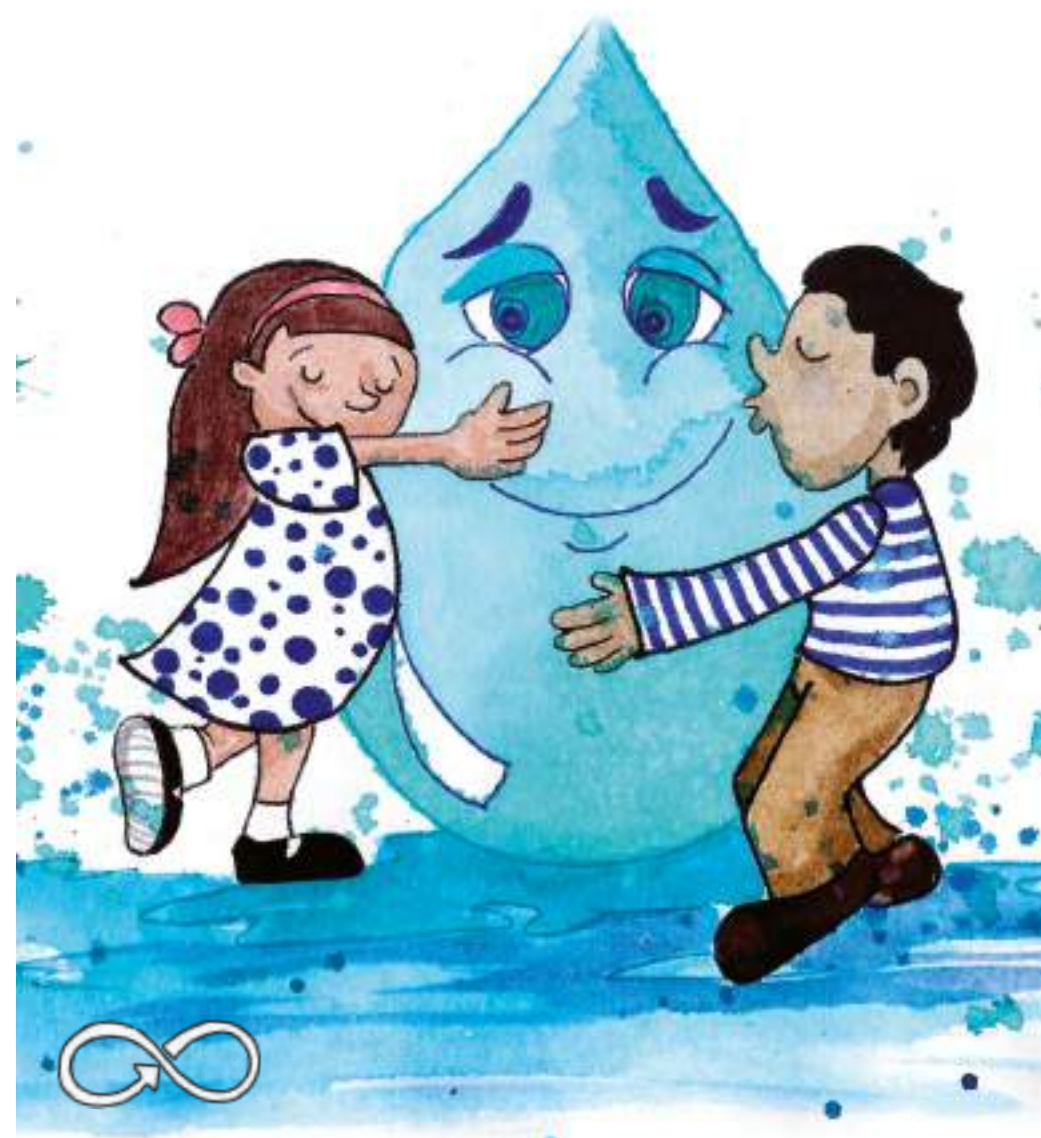

K'UBEN TI' TEECH

1. Kanáant ʔunkúul ʔats'uts xiiw ta wotoch. Unaʔ a ts'áiku k'aaba', tumen bin u beetubáaʔ a wéetail yéetel ilawil a kanáantik, a ʔo'oyatik yéetel ka tsa' tu'ux ku ʔuul le k'iino'.
2. Ku páaʔtal a wooksik tu túukul a láak'tsilo'ob u ma'alo'obil u yaantal a pak'ale'ex. Wa te' tu'ux kaʔakbalech ʔump'elili' le pak'ilnaʔ tu'ux kaʔakbal ya'ab máako'obi', táanile' tsikbalnen yéetelo'ob ka' kaaʔbese'ex a chan paak'ale'ex.

Úuchben Tsikbalil: Kíimák u yóol le ja'ó'

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

Kiimak u yóol le ʔa'o'

xCeleste, ʔMartin yéetel Joel kaaʔ u meyaʔtiko'ob ʔump'éel ʔats'uts cha'anil tu'ux ku beetal magia ʔach tu seba'anil ʔuumnaʔ u péektsilil. Kaʔal kaaʔ u bino'ob beyxan ti' meʔen kaʔo'ob utia'al u ye'esiko'ob le ʔats'uts cha'anilo'. U kaaba' le ʔats'uts cha'anilo' «Naats' ti' tech yaan oro».

Ya'abach máako'ob ku bino'obi' chéen utia'al u

yiliko'ob ba'axi' tumen ku ya'alal bine' le máago'obo' sem yaan u páaʔatalilo'ob tuláakal le ba'ax a k'áato' ku sutiko'ob oro'i. Seeba'an ʔuumnaʔik u péektsilil, tumen ti'e' interneto' mixba'al ku páaʔtal u mukla'al tak le ma' unaʔ u yoʔelta'alo' ku yoʔelta'al.

Le óoxtuul éetailo'obo' k'ucho'ob tu Noʔ kaaʔil Guadalajara, Jalisco. Le tu'ux kun meyaʔo'obo' ʔump'éel estadio. Ts'oka'an u kooniko'ob máanal cincuenta mil boletos. Ya'ab máake' chéen ti'e' oro u ts'áamaʔ yóolo'obo', le kaan táak'ino' ku yáaʔsik u túukul ʔe'el máaxak u k'áat ayik'altale'.

Ya'abach máako'ob ʔeʔeláas u ʔa'abilo'ob óotsilo'ob yéetel ayik'alo'ob k'ucho'obi'.

Ti'e' suutuk a'aláano', le ʔ-Noʔ ka'ansaʔo'obo' chíikpaʔo'ob chúumuk ti' le escenario, sáasilkunta'ano'ob yéetel u ʔeʔeláas ʔats'utsil sáasʔome'enilo'ob. Tu yóoxtuulilo'obe' u bukindma'ob k'aanka'an nook'ob; laʔ ma'alob beeta'anik u buuko'ob, p'óoko'ob, pix icho'ob, yéetel u lechkal nook'ob.

Tek k'expaʔ le paax ku yu'ubalo' le óoxtuul ʔNoʔ Ka'ansaʔo'obo' tu sutuba'ob ʔa'il, óoli' chíʔs u ka'aʔo'ob, óoli' sáask'alén u ka'aʔo'ob u winkililo'obe' tulis ʔa'p'áatik.

xCeleste tu t'anaš le máako'obo':

-iU liis u k'ab le máaxo'ob u k'aat ka suutuk u ba'aluba'ob oroilo'!

ya'abach máako'ob tu liisaš u k'abo'ob. «iTeen! iTeen! iTeen», ku yu'ubal tuláakal tu'ux.

xCeleste túune' tu yéeyaš ka'atúul mejen xiipalal, ka'atúul mejen x-chúupalal, yéetel juntúul chan x-chi'ša'an ka máanako'ob chúumuk le escenario.

Juntúul ti' le mejen xiipalalo'obo' tu na'aksaš jumpéel ko'ochaš wolis báaxal ka tu yóotaš u suutul oroí. Bey úuchiko'. Le chan xiipalo' ma'kuuch múuk'uláat'ike'ka' tu cha'aš ulúubul; le máako'obo' šak'a'an o yóolo'ob, táan u papaxk'abo'ob.

Juntúul chan xchúupale' tu yóotaš ka súutuk oroí u x-túuch tu'ux u k'axma u tso'otsel u šo'ol. Bey úuchiko'. Le chan xchúupalalo' tu yilaš bix su'utik u xtúuch oroí, ba'ale' áalchaš le xtúuch yáan tu šo'olo'; ka áanchaš u laat'a'al u šo'ol. Kex beyo' kiimák u yóol yéetel ka suunaš kuutal.

Le chan xchi'ša'an túun yáan chúumuk le escenario tu ya'alaš:

-iln k'aat ayik'alil yéetel utsil kuxtal utia'al tuláakal le máako'ob yano'ob waye'! iKa suunak oroí le Ja' yáanti'obo'!

Bey úuchiko', tuláakal le máako'obo' estatuail oro su'uto'obí. Chen le chan xchi'ša'an ma' su'ut

oroilo', t'u'ul suunašik. Ñam bakáan.

Le š-ka'ansašo'obo' ku núuktiko'ob le meyaša' tu ya'alo'ob ti':

-Ñam ma' bakáan chikpaškech ti' le uláak cha'ano'obo'. Ta pa'ataš túun u taal ya'abach máako'ob u tia'al u yúuchul le še'ela', žmáasa'?

-Beeyo' -ka tu núuktaš Ñam-. Ti'e' suutuka' le péektsila táan u cha'antal ti' internet yéetel u láak'tsilo'ob le máako'oba' yáan u taalo'ob waye'. Kone'ex pa'atik šun suutuk - tu ya'alaš ka'alikil

táan u jaantik u yo'och nal yéetel u yiikalil.

Le ba'ax úucha' kīitpaš u péektsilil tī televisión. Tu Noš kaašil Guadalašarae' šušunpīitil, u bin u ya'ala'ale' tuláakal le tuberia tu'ux ku ya'alkab le ja'ó ma' ošéela'an ba'axten máakalo'obi'. Tī le našóobo', le ja' ku túul tie' llaveo'obo' yáan witsī' óoro t'oyokbalo'obi', ya'ab tī le kaašnáalo'obo' jóop' u péek u yóolo'ob táan u k'aatiko'ob ka k'expašak le oro tī ja'il tuka'ateno'.

Ma' xaane', yáan tī le máako'ob ku cha'antiko'ob tī televisión le ba'ax ku yúuchula' šešelaas bix u tuukulo'ob. Kexi' wa óoro tuláakal ba'ax yáan

Guadalašarae' ku chéen a'aliko'ob bey u yóolo'obe' u siibal Yuum k'uš, ba'ale' tu yiliko'ob xane' táan u tišil le xiwo'obo'. Ka koštīob sašakilil tumen ku tukliko'obe' le máako'ob su'uto'ob estatua'ilo' ma' túun ka suuto'ob še'el bix ka'ache'.

Ba'ale' ma' bey úuchiko'. Tu šeel kīine' le š-Noš ka'ansašóobo' tu beeto'ob u suut ja'il u wiinklil le máako'ob yaano'ob te' estadio, saask'ale'en u ka'ašóob. Tī túune', šušunpīitil, jóop' u še'epašī' le tuberia'obo' yéetel ka jóop' u tuul ja' tuka'atéen tie' llaveo'obo'.

Le máako'ob túun yéetel u wiinklilo'ob sutano'ob ja'e' tu méek'kuba'ob yéetel táan u siit'óob táan u ya'aliko'ob:

-beet uts a p'aatko'onex beya'.
iMa' k-k'aat béeytal še'ex le
oroo' mil u téenel ma'alob
saask'ale'en k-kuxtal!

xCeleste, yéetel
u k'aamil u šuum u
t'aane', tu ya'alaš
tīob:

-Téex še'el bix
to'one' k-wiinklile'
ja'. Bešela' chéen k
beetašawoot'ele'ex
saask'alen', tuláakal

k-wiinklile' ja'. iJa' yaan u yóok yéetel u táan u yich! Le ayik'alil jach ta3 ko'ó3 yáanto'ono' letie' ja'ó. Ma' tu túumbental, je'el bix ka'ache'.

P'aat ma' tu t'aano'ob. Juntúul chan xchúupal tu yáauta3 tak tu'ux kulukbal:

-iKu túumbenta'al, ku k'aba'atik u suusutáankil ja' le je'elo' u tia'al máantats'!

Joel túune' tu ya'ala3:

-iU tia'al máantats' ka'achi'! Ba'ale' le je'elo' k'expa3i be3lae' táan u bin u sa'ap'al. Wa ma' t-beetik mixba'ale' mix yéetel táak'in kun beytal k-manik.

P'aat mix máak ku t'aan tuka'atéen te' estadio. Tuláakalo'ob táan u péek u yóolo'ob.

-iKo'one'ex kuxtale'ex je'el bix ka'ache'!

-Tu ya'ala3o'ob ju3untúul ti' leti'ob.

iYaan k-beetik tuláakal le ku páa3tal u tia'al ma' xu'ulul le ja'ó!

-iK- a'alikte'ex yéetel tuláakal k-puksii'k'ale'ex! Le jNo3 ka'ansa3o'obo' tu paktiko'ob Ñam, letie' ts'oka'an u yilik tuláakal tak tu'ux p'ichikbal tie' ju'np'éeel no3och chuyu' sáas yaan te' estadio.

iKo'one'ex beetik ma' u xu'ulul le ja'ó! -ka' t'aana3 le t'u'ulo', ti' le suutukilo', le máako'obo' suuna3o'ob je'elbix ka'ache'

Bey a3al tu beeta3 u túukulo'obe'. Le

yáax ba'ax tu beeto'ob tu'ux ka3akbalo'obo', kexi' wa no3och wa chichane', letie' u k'aat péeksiko'ob tu'ux u táal le ja' ku k'uchul tu kaa3alo'obo', bix yanik le u kúuchilo'ob ma' chika'ano'ob tu'ux ku ts'a'akal le ja' ku k'uuchul tak te' kaa3o'.

Le máako'obo' tu ts'a3 u yóolo'ob u yustkintiko'ob le tuberia'ob k'ascha3a'ano'obo'. Yáan máaxo'ob tu kona3o'ob le oro yanti'obo' utia'alumaaniko'ob nu'ukulo'ob utia'aluchukiko'ob u ja'il cháak.

Le ñala'acho'obo' áancha' u ts'áaik u yóolo'ob meya', tumen le ka'naalo'obo' chéen p'elak u yiliko'ob tu tiits' ña' yéetel táan u wéekel te' be'jo' séeba'an u beetiko'ob u yutstal. Wa le ñala'acho'ob ma táan u yutkintiko'obo', ichil tuláakalo'ob ku yutskinitko'ob.

Le nukuch fabrica'ob ku xupiko'ob ka'ach ya'abach ña' ñe'elbix tu'ux ku beeta'al refrescoo' wa le mina'obo' u tuulch'inta'al yóolo'ob u maniko'ob nu'ukulo'ob u tia'al ma' u seem xupiko'ob ña' beyxan ku táakbesuba'ob yéetel u meya' káa' u tia'al u kanantiko'ob

le ña'o'. Le ma' tu yóoto'obo', tu k'ala'ño'ob u kúuchilo'ob. iÑach k'uxilña'ño'obi' tumen bakáan u yúumilo'obe' letie' Destrucsolo'obo'!

Tuláakal le me'jen paalalo'obo' u ts'áama' u yóolo'ob u Kanáantiko'ob u ñats'utsil Yóok'ol kabe' tu ts'ibta'ño'ob chikulalo'ob tu'ux ku ya'alik ti' le máako'obo' ma' u máaniko'ob u me'jen botellasil ña' ku ko'onol ti' plástico. Ku ya'alik tio'obe' le ñelo' ñump'éeel no'och náa'jal chéen u tia'al wa ñaytúul máako'ob, ka'alikil le ñe'elo' táan u k'askuntik yóok'ol kaab. Le máako'obo' tu yu'uba'ño'ob t'aan ba'ale' le Mercado' seten k'uxilña'i'.

-iLe ñach ma'alob náa'jal yáanto'on ka'acho' letie' k-konik me'jen botellas ña' tie' Nometoca'obo! ibe'ñelae' mix máak manikto'on! iTáan k-satik táak'in! -ku yawutiko'ob k'uxilcha'ña'ano'ob.

Ñach ñela'an bix u túukulo'ob u k'áat u pak'iko'ob ña', ku tukliko'obe', iyéetel u pak'iko'ob nukuch che'ob ich k'áaxe' ñe'el u béeytalo'obe'! iMina'an ba'al u beeto'ob!

Juntúul Destrucsolo tu ya'ala'ñti:

-No'och Ts'uul ba'ax táan k- pa'atik. Ko'one'ex pak'ik ña', ñach yáanto'on táak'in utia'al yalbesik ken let'ob.

-iMa' beyi'! iOolin máak! ñBix a wóolk- pul táak'in utia'al táan óoltik yóok'ol kaab? iMa' tin wóol

yaneni! itene' ma' beyen je'ex letio'be! iKu ya'alik le mejen paalal yéetel le mejen x-chúupalo'oba' juntuul t'uul bin a'altio'be', máases u ma'alob chuk ja' bin noj kaa'je' letie' k'áaxo'obo! U k'aat u je'elsiko'ob nojoch meya'jo'ob utia'al u pak'iko'ob u jel che'ob. iTúux yaan u túukulo'ob! iU táan óoltiko'ob le kuxtalo' ken le táak'ino! imina'an ba'al u beeto'ob! iPéeksaba'ex!, i'j-ma' na'ate'ex!

Le Destrucso'obo', jak'a'an u yóolo'ob ka bino'ob u kaxto'ob chen le jaytúul j-kaxan ja'jo'ob p'aataaltio'ob utia'al u kaxtiko'ob bix je'el u liisik u náajalo'ob.

Ka'alikile', tu jolna'jil le corporativo', juntuul Destrucso'olo' ku ya'alik ti' uláak:

-Le k'inje'ak je'elo' in na'e' tia'an ka'ach te' estadio. U jaajile' kin tuklike' jach k'a'anan beetik wa ba'ax u tia'al ma' u xu'ulul le ja'o'. Una'j k'exike'ex k- kuxtale'ex. iTáan in bin!

Aalkabil jook'ike' ka náacha'ji'. Le Destrucso'olo' ti' p'aati, tu suta'j yich lu'um. Tu yila'j, pikch'inta'an, jump'éel u taak'iinil oro.

K'UBEN TI' KAAJ

Ichil u k'aayil jeets' óolale' meyašte'ex xak'al kaxanene'ex yéetel tsikbalte'ex:

1. ¿Tu'ux u taal le ja' ku k'uuchul ta kaa'alo'? ¿ti' ba'ax sayabil u taal?
2. ¿A k'aaj óol jump'éeel sayab ja'?
3. ¿Buka'aj ja' ku wéekel ken xiikik le tubo'ob ku bisik ja' ta kaa'alo'?
4. ¿Ka'akbalech wa a k'a'aj óol ka'atalilo'ob tu'ux ma' tu k'uuchul ja' ma'alob u tia'al uk'bil? ¿tu'ux ku ch'a'iko'ob ja'? ¿Tak tu'ux ku bino'ob u ch'a'ob?
5. Máakalmaak a tuklik u ma'alo'obil kúuchil u tia'al u chukik u ja'il cháak u tia'al suut tuka'aten

K'UBEN TI' TEECH

1. ¿Ka wuk'ik wa ja' ku ko'onol ti' botella? ¿A tukultike' je'el wa woksik tu túukul a láak'tsilo'ob u kaxtiko'ob u láak'bix u yuk'iko'ob ja' u tia'al ma' u jach k'askuna'ob? Xak'al kaxant yéetel a láak'tsilo'ob ku ts'o'okole' ts'iibtik jump'éeel chiikulal ku ya'alik: «Tene' kin kanáantik le ja'o' tumen ja'e'n». Ts'aa' tu'ux ku páa'atal u yila'al.

Úchben Tsikbalil: U sem chokotal k'íin

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

U sem chokotal k'iin

Tak tu'ux chiika'an u yila'al tu lu'umil meʔen páalale' t'iano'ob Yuum k'iin, Yúum ʔa', Yúum 'iik', xNa'tsil lu'um yéetel u Yuumil kuxtal yéetel u yutsil, táan u cha'antiko'ob yéetel tu p'isiko'ob yéetel ʔump'éel nuxi' termometro u chokolil le lu'uma'.

Ñam ku chéen a'alik:

-Le k'iin ku na'akal u chokolil in winklile' kin wu'uykimbaʔ k'oʔa'anen, chéen ku máan ti' túukul, in yáabilaʔ Coatlicue, bix a wu'uykabaʔ.

Huitzilopochtli, Yuum K'iine', tu tuch'utaʔ:

-Ti' tuláakal ba'ax ku yúuchul

ti' máako'obe' tin wóok'ol ku lu'ubul. U chokotal yóok'ol kaabe' táan u xu'ulsik u ʔeʔeláasil kuxtalil yéetel ti' túun ku taal u ʔeʔeláas talamilo'obi'. Ma' xáane', tuláakal máak a'alike': «ʔach taʔ chokoʔ k'iin ts'aʔ crema ta wiinklil ku táasik filtro solar u tia'al ma' u too'kikech». Ma' wa tu tukliko'obe' tak le creema ʔe'elo'obo' ku taal ti' chuuʔiʔ ku contaminar yéetel tuláakal ba'ax ku yúuchule' ku taal ti' le gas ku ʔóok'ol ti' le ba'alo'ob ku meyaʔti'ob utia'al u ma'alob kuxtalo'obo', ʔe'ex le coocheo'obo', le plastico'obo', ʔanal mix ba'al u beelal yéetel u ʔantiko'ob u bak'el alak'bil

ba'alche'ob, tuláakalle je'elo'ku beetiku chokotañ k'iin, bey k'alakbalo'on ti' jump'eel invernadero tu'ux ku k'alkubañ le ooxolo'.

Ñame tu ya'alajtí:

-Le máako'obo' unañ u kanáantiko'ob ma' u beetiko'ob u jóok'olukislu'um ku beetiku chokoltal k'iin u tia'al u yaantal iik' ku siiskuntik k- kuxtal tuka'aten je'el bix ka'ache'.

Tlaloc tu ya'alaj:

-Ts'aaj wilike'ex, le dióxido ti' carbonoo' kiimak u yool tu maan tumen p'aat jalk'abil; mixmáak chukik.

-Tene'layli' tinchokuile'
-tu chéen a'alaj
Coatlicue-, ba'ale' le
liisañ óolalo' jach
ku yaantañ; ken u
ts'o'oks u meyañ
le máaxo'ob
Kanántik u
Jats'utsil Yook'ol
kaabe', ti' tuun
ken in ch'aaj in
wiik'i. Le ba'ax
ku beetiko'ob u
tia'al u tokpaitik
ja' u beetko'ob u

suut je'el bix ka'ache, taan u tokpaitiko'ob nukuch k'áaxo'ob yéetel tu jel pak'iko'ob ya'abach che'ob ts'oka'an u ch'a'akalo'ob. Le Destrucsoolo'obo' tu meyañto'ob ya'abkach lu'umo'ob ku ts'o'ole' tu xuunp'atto'ob. Ma' xaane', bejelae', le kaaño'obo' taan u ka' ti'alintiko'ob tuka'atéen le lu'umo'obo' yéetel taan u yutskintiko'ob yéetel yaabilañ. Kin wu'uyik bey taan u ts'a'abalten u ts'aakil tin yañile'.

Quetzalcóatl táakpañ utia'al u ts'aak jump'eel ma'alob péektsiliñ:

-Ma' chéen lelo'. Le Noñ j-Ka'ansaño'ob jó'olintik le meyaña', le máaxo'ob beyo'ob noñoch máako'obe', tu náajmato'ob u k'exiko'ob bix u páajtal u bino'ob ti' u noñ kaañilo'ob México'. Tu'ux le Nometoca'obo' saasilchañ u yicho'ob yéetel kiimak u yoolo'ob yéetel u t'inchak'balak' beyxan yéetel le tren ku meyañ yéetel electricidado'. Ya'abach nukuch máako'obe' tu jó'osañob u yutsil u xiimbalo'ob náach tu'ux ka'ach chéen yéetel cooche' ku k'uuchulo'obi', chéen yéetel u beetiko'ob lelo' ts'o'ok u yéemel u áalil u wiinklilo'ob, p'aat ma' yañ u piixo'obi' yéetel ku kaxtik u biskuba'ob yéetel u láak' máako'ob ku k'añ óoltiko'ob te' parque'obo'. Le dióxido ti' carbonoo' ts'o'ok u yéemel sesenta por cientoi.

-iBuka'aj ma'alo'obil in yaabilañ Quetzalcóatl!

Le' ñéelo' ñump'éel ba'al ñach k'aas ku beetik le máako'ob ka'acho, le u táan óoltiko'ob u máano'ob t'i cooche'obo' unañ u beetik u xiimbal le máako'obo' - tu ya'alañ Tláloc.

-Táan u kaaniko'ob yaan bix uláak' beeñ u beetiko'ob u yáantañ electricidad. iÑach u ts'áamañ u yóolo'ob! ima'alob ba'ax ku beetiko'ob! iKo'ox xiimbaltiko'ob! - ku chéen a'alik Ñam.

K'uuch'oob Zacatecas, tu'ux ku máan Victor yéetel ñuñuntúul kañnáalilo'ob tu méek'tanil Jerez. Victor tia'an yóok'ol ñump'éel nuxi' veleta ku ts'áaik electricidad k'añ óola'an bey energia elóicae'. Táan u ts'óoksiko'ob u ts'aik tuláakal utia'al bisko'ob electricidad ku meyañtiko'ob utia'al sáasilkuntiko'ob ñump'éel xoot'kaañ kañkunsañ ka'ach tumen Nometoca'ob, ba'ale beñelae' ts'oka'an u súut tu yóolo'ob, ma' tu yóotik u k'am electricidad ku meyañta'al yéetel combustible ku k'askunañ, ma' xáane' ts'óok u ts'áaikubañ u beetikubañ Prosumidor, máako'ob ku meyañtiko'ob tuláakal ba'al ku k'aabéettalt'íobo'.

Le ka' tu yilañ'oob u k'uuchul Ñam yéetel Yuumtsilo'ob u sutmuba'ob máako'obe', Victore' éemiñ uti'al u tich' u k'aab tio'ob..

-Ñach kiim'ak in wóol tu yóola'al le kaañ'a. Táan u béetik u pak'alo'ob tu yotocho'ob yéetel ts'óok

u ch'a'añ tukliko'ob u ts'iko'ob paneles solares tu beeto'ob utia'al u yanataaltio'ob electricidad, yéetel ka'k kono'ob ma'a ko'os t'i le' colonia yaan tu tséelo'ob, ku meyañtiko'ob ñats'uts nook'obo' -tu ya'alañ Victor táan u cho'ik u k'iilkabil tu táan ño'ol.

Ka'alikil tu corporativo le Destrusolo'ob, ñump'éel nuxi' bo'oyil ku yawat te' nu'ukul ch'a'ano'. Leti'e' Mercado'.

-iBeñelae' u k'aat u yoksikuba'ob xan yéetel le eletricidado! ima' yoñelo'ob u meyañto'ob i beñelae' u k'aat u kaniko'ob bix u t'a'abal ñunp'éel fooco!

¿Táan wáaš u chokotal u jó'olo'ob wa ba'ax ku yúuchul? – ku ya'alik.

–Ma', no'och ts'uul- tu núukaš juntúul Destrucso-, le mejen xi'ipalal yéetel le mejen x-chúupalalo'obo' ku ya'aliko'obe' le nukuch máako'obo' táan u xu'ulsiko'ob yóok'ol kaab yéetel ku ya'aliko'obe' yáanti'ob u páaštalil u tuukliko'ob ba'ax ku taal k'iin, yéetel ka' ma'alob kuxlako'ob yéetel ma' in wo'el ba'ax u láak' u k'áato'obi'. ku ya'aliko'ob xane' wa k-ts'aaik óol k manik wa ba'ax mixba'al u belale', mix yéetel taak'in kun páaštal manik ba'ax šach tu šaašil k'ábéet.

–Táanil ti' u k'uuchul le yaayaš k'óša'anila' tuláakal ba'ax a'alike' ku éešentiko'ob, bešela'e' chéen táan u tukliko'ob u kanáanta'al wiinikil- tu ya'alalaš uláak' Destrucso.

–¿Wiinikil? ¿Ma' wáaš u ts'aamaš u yóolo'o u kanáantiko'ob yóok'ol kaabi'? –tu k'áat chi'itaš le Mercado k'uxilchaša'ano'.

–Bey ts'iin wóole' letie' yóok'ol kaaba', še'el bixake', tu šuunal še'el u tokpaitik ka'ache'; ta wilik, ts'o'ok u máan u millonesil ša'abo'obe' tak bešlae' ts'aka'an yanik. U šaašile' tu šuunal unaš u šeechikubaš ka'achi ma' pa'ate' yéetel to'oni', le mejen xi'ipalal yéetel le mejen x-chúupalalo'obo' u k'áato'ob kuxtal.

Ti'e' suutuko', beey šoomoš tu beetaš u yool le Destrucso ku t'aano'. P'aat tu cha'antik le nu'ukul cha'ano' ku tso'okole' ka tu ya'alalaš:

–Teen xane' in k'áat kuxtal, in k'áat ka kuxlak

in paalal beyxan in wáabilo'ob. Ma' tu ka' suut u péek in wóol ta wo'olal yúumtsil Mercado, ma' xaane' tu yo'olal u yutsil tuláakal lu'um kabil máak. iKexi' ka kúchuk u kīinil na'atike' ts'oka'an k ilik ya'aba'ach chikulalo'ob! --liik'bal u ka'a'je', ka biini'.

xKúkuti tak tu'ux k'alakbal meya'je', Táan u tsikbal yéetel le jkaxan ja'ilo'o'bo' ts'o'oka'an u je'epa'jal u yicho'obo'. Ku k'aatikt'io'ob bix u yilik le meya'j ku beetik le máaxo'ob Kanáantik u Jats'utsil Yóok'ol kaab beyxan u meya'j le Prosumidoreso'obo'. iMixmáak tukulmi bix u táakbesikuba'j u meya'j máako'ob utia'al u yutsil Yóok'ol kaab!

xCeleste, yéetel le páa'jtalil yáanti' u tia'al u yoksik tu tuukul le máako'ob wa ba'axo', yaan ti' jump'eel programa ti' nu'ukul cha'an tu'ux ku máansa'al u ma'alob péektsilil le jats'uts meya'j ku beetik le j-Kanáano'obo' yéetel le Prosumidoreso'obo'. iLe u yóol u ts'áama'ob ti' le meya'jo' séeba'an k'uchik tu tulisil u lu'umil México yéetel tu tulisil yóok'ol kaab!

Ñam yéetel Quetzalcóatl ts'oka'an u xiimbaltiko'ob Zacatecas, utia'al u suuto'ob tuka'atéen tu lu'umil me'jen páalal, le ka' tu yu'uba'jo'ob juntu'ul táatatsil u ya'alikt'i' u chan paal buluk ja'ab yáantie':

-in páal páayta'ant a wéetailo'ob utia'al

ka xi'iko'on xiimbal yéetel le camioneta u tia'al k'a'j óoltik u máas ka'analil le no'j k'aaxo'obo'.

Le chan xiipalo' tu nuuka'jti':

-Ma'alob in yuum, niib óolaltech. iKin tukultike' jach ma'alob! ma' xaane' jach k'a'abéet a wu'uyik ba'ax ken in wa'altech: ma' k-biin ti' a camimionetao'. Ko'one'ex ti' bus ku ts'o'okole' k-xiimbale'ex.

-jBa'axten in paal? Máases ma'alo' ka' xi'iko'one'ex tie' camionetao', tak je'el a

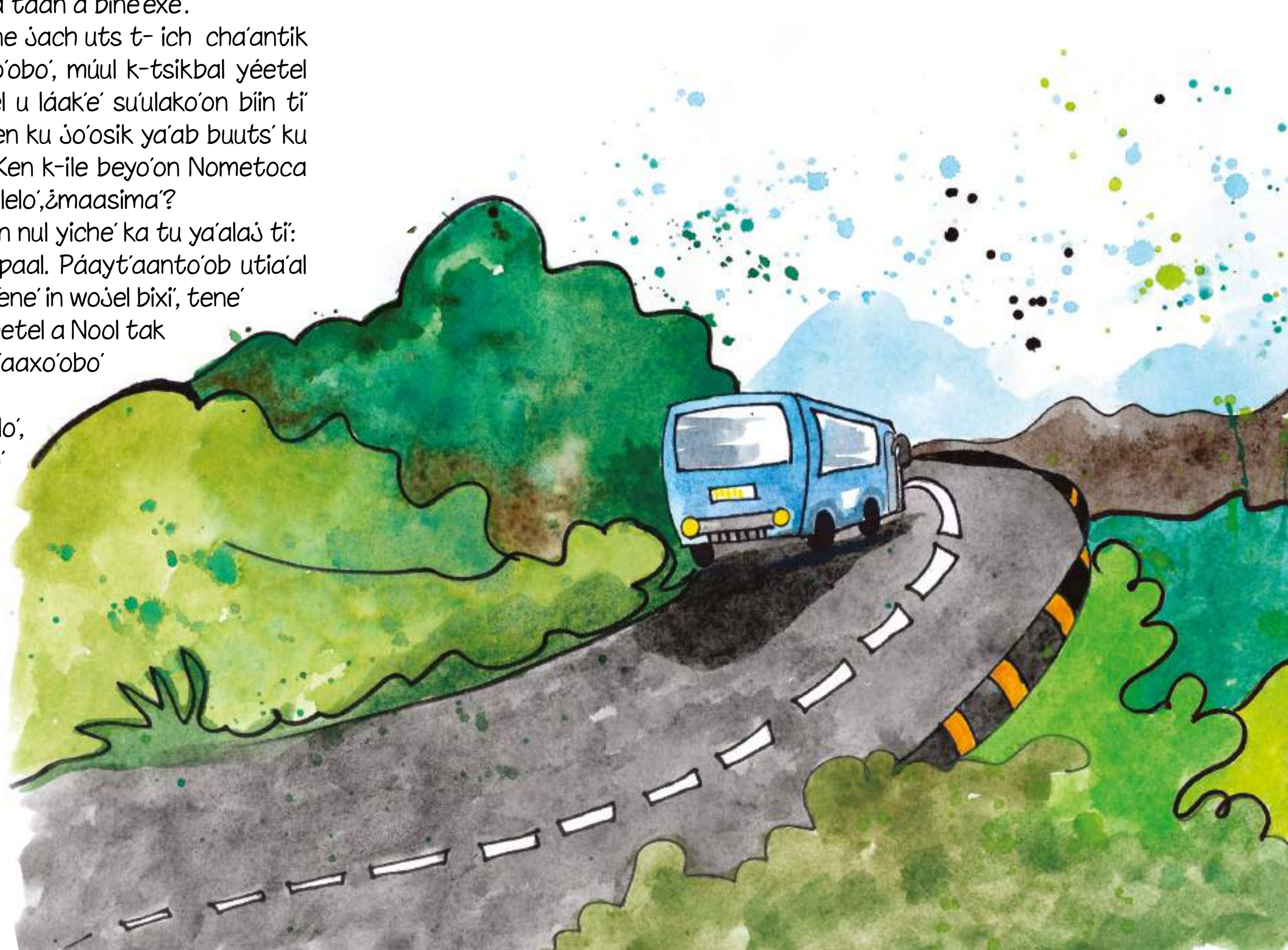
cha'antike'ex película táan a bine'exe'.

-Ma' in yúum. To'one jach uts t- ich cha'antik u jatsutsil le k'aaxo'obo', múul k-tsikbal yéetel le máako'obo' yéetel u láak'e' su'ulako'on biin ti' le camionetao' tumen ku jo'osik ya'ab buuts' ku k'askuntik le iik'alo'. Ken k-ile beyo'on Nometoca yéetel ...ma k- k'aat lelo', žmaasima'?

Le taatatsilo' nulen nul yiche' ka tu ya'alaš ti:

-Jaas a t'aan, in paal. Páayt'aanto'ob utia'al k-ilik bix ken beetil. Tene' in wojel bixi', tene' suuk in biin ka'ach yéetel a Nool tak tu ts'úu' le ka'anal k'aaxo'obo' je'el bix a wa'aliko'.

Le ka yu'ubaš lelo', le chan x'ipalo' che'e'naš ka túun méek'aš u taata.

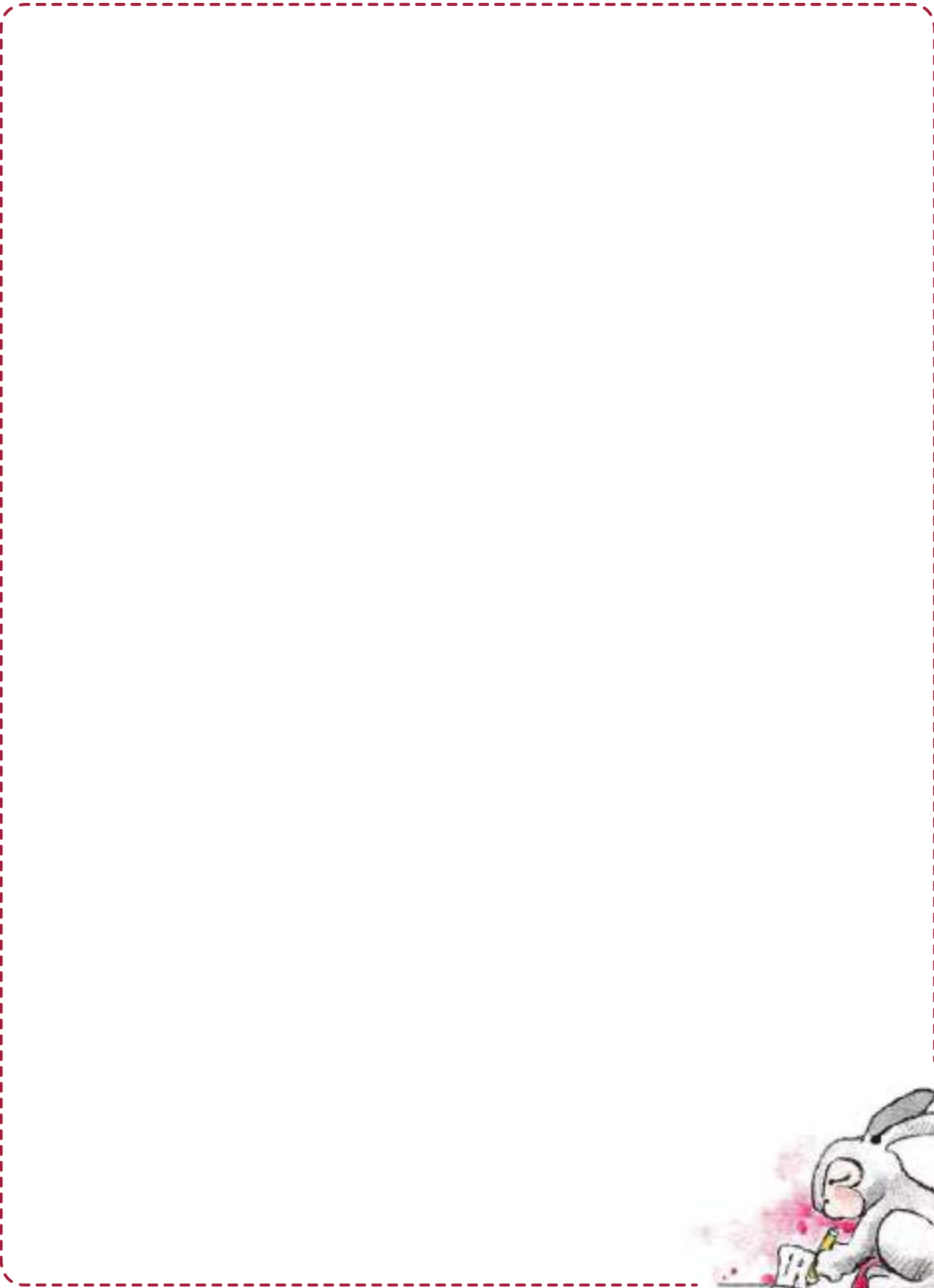

K'UBEN TI' KAAJ

Ichil u K'aayil jeets' óolalile' tsikbalte'ex:

1. ¿Uts ta t'aan a naatik t'inchak'balak'?
2. ¿Yaan wa bejo'ob beeta'an ta kaa'al utia'al u máano'ob yéetel utsil le máaxo'ob u nat'maj u t'inchak'balak'o'ob?
3. ¿Ba'ax ka tuklik yo'olal le bus ku maan yétel electricidado'?
4. ¿Bix je'el u páastal máan le máako'ob ichil u ba'apachil a kuxtal u tia'al ma'a u k'askuna'ob?
5. A'ale'ex wa je'el u beeytal a beetikaba'ex Prosumidores utia'al a meya'tike'ex le electricidad ku k'aabetal ta wotoch wa ta na'il a xook

Úuchben Tsikbalil: xClarita yéetel ñDante

U tsoolañil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ñka'ansañ wa xka'ansañ xook le boonilo'obo'.

xClarita yéetel ñDante

-Tene' ma' tin wautikech, tene' kin ch'éenekintikech - tu ya'alañ le x-ka'ansañ ti ñ-Arturo, ñuntúul ñ-káambal ku xook sexto grado.

-xKa'ansañ, lelo' ñaañ, sa'asten. Ku tu'ubulten

unañ u meyañten Neocortex ma' u ts'ó'omel áayin -tu ya'alañ ñArturo.

Tuláakalo'ob ña'ache'enañobi'. Ts'oka'an u kaniko'ob u chan ñeets'iko'ob le kaan k-bisike'ex ichilo'ono' yéetel a kuxtale'ex bey máake'.

-Ma' in woñel ba'axten ts'oka'an u máan kiin ñach bey p'eeckmañ máako'on ichilo'one'ex --ku ya'alik X-clarita ti u chiich.

-Ñach beyo' in chan x-chíupal. Ka'ach úuch yaanten a ña'abilo' ma' ñach ta wu'uyik u ba'ate'il le máako'obo'.

Ku ka'ansalto'on unañ k e'esik tsiikil ti k-nuukilo'obbeyxantik-taatatsilo'ob, kextumen yaan u páañtalilo'obe' ku ch'éenxikintiko'ob ba'ax k-a'alik. Yaantio'b u suutukil ka'achi', ma' ñe'ex beñela'e', kin wilike' le máako'obo' u ts'áamañ audifono tu xikino'ob mixmáak kin wilik u múul tsikbal. Le o'olale' uts tin t'aan le kiin ka taal a wileno' ma' ta táasik le ba'al ñe'elo' - tu ya'alañ u chiich ti leti ku ts'ó'okole' ka tu méek'añ.

-Ma' wa ba'axi in chiich, ñump'eel teléfono ku ya'alal no'ña'an; ñe'el bixake' mix bik'in bin no'ña'achañak ñe'el bix no'ña'anilecho'; --ka tu tich'k'abtañ le chan x-chíupalo' ku ts'ó'okole' ka kuum u méek'eñ.

xClaritae' u táakbesmubañ u Kanáantik u ñats'utsil Yóok'ol kaab. Ma' chéen lelo' ñach ku

naʔmatik u k'amik ʔump'éeel medalla, tumen tu naʔaltaʔ xan yéetel tsikbalil, u yáantik le ʔ-ookol palalo'obo' u k'ex u kuxtalo'obo'. Tu ka'ansaʔti'o'b u bisikuba'ob ma'alob tu baatsilo'ob x-ma' looxi, ku ts'o'okole' tu ʔeetskuntaʔ u túukulo'ob ti' u ʔeetskunaʔil meyaʔ, tu ts'o'oke' ku ya'alo'ob ba'axten ma' tu biskuba'ob tu batsilo'ob.

Tu naʔmataʔ k'axt'aanilo'ob. Yéetel u múul tsikbalo'ob tu baatsilo'ob utia'al u xu'ulul ba'ate'ilil ichilo'ob. Tu beetaʔ u wéet'el pooch'ilo'ob.

ʔuntúul táankelem xi'ipal kanlaʔun ʔa'ab ya'anti', máax upáaybeʔille k'ak'as wiiniko'obo', tu ya'alaʔe' k'asáanchaʔ tumen tu tukultaʔe' le máaxo'ob kaʔakbalo'ob tu láak' beʔo' ku tukultiko'obe' letie' ʔach ku ka'anal óoltikuba, tumen le ka'ach tu xooko' ʔach u léep'maʔ u yool yéetel ma'alob u biinti'. ʔuntúul u k'asa'an éetaile' tu ya'alaʔ tie' utia'al ma' u suut a'albil ba'al tie' u p'aat le xooko'. Bey tu béetilo'. U xNa'tsile' buulk'iin tu meyaʔ u tia'al u taasik istikyaʔ ba'al u ʔaanto'obe' yéetel ma' u yoʔel wa Dantee' ma' tu biin xook. Beey máanik óoxp'éeel ʔa'abo'.

Ti' u k'aayil ʔeets' óolal meyaʔe', ʔuntúul chan xi'ipal ti uláak' ʔ-ookolbaatsilo'obo' tu ya'alaʔ ti:

-to'one' máantats' yéetel ya'abach utsil k-ilkech ka'ach, tumen ʔach no'óʔa'anech yéetel mix ʔuntéen t- tuklaʔ wa ʔach ka ka'ana

óoltikaba. Ma' xáane', tu kooʔsaʔto'on saʔakil ka a núukt uláak' baatsil tumen k- oʔele' yaantech u páaʔtalil u k'uuchul a béet ba'alo'ob ma'alobtak.

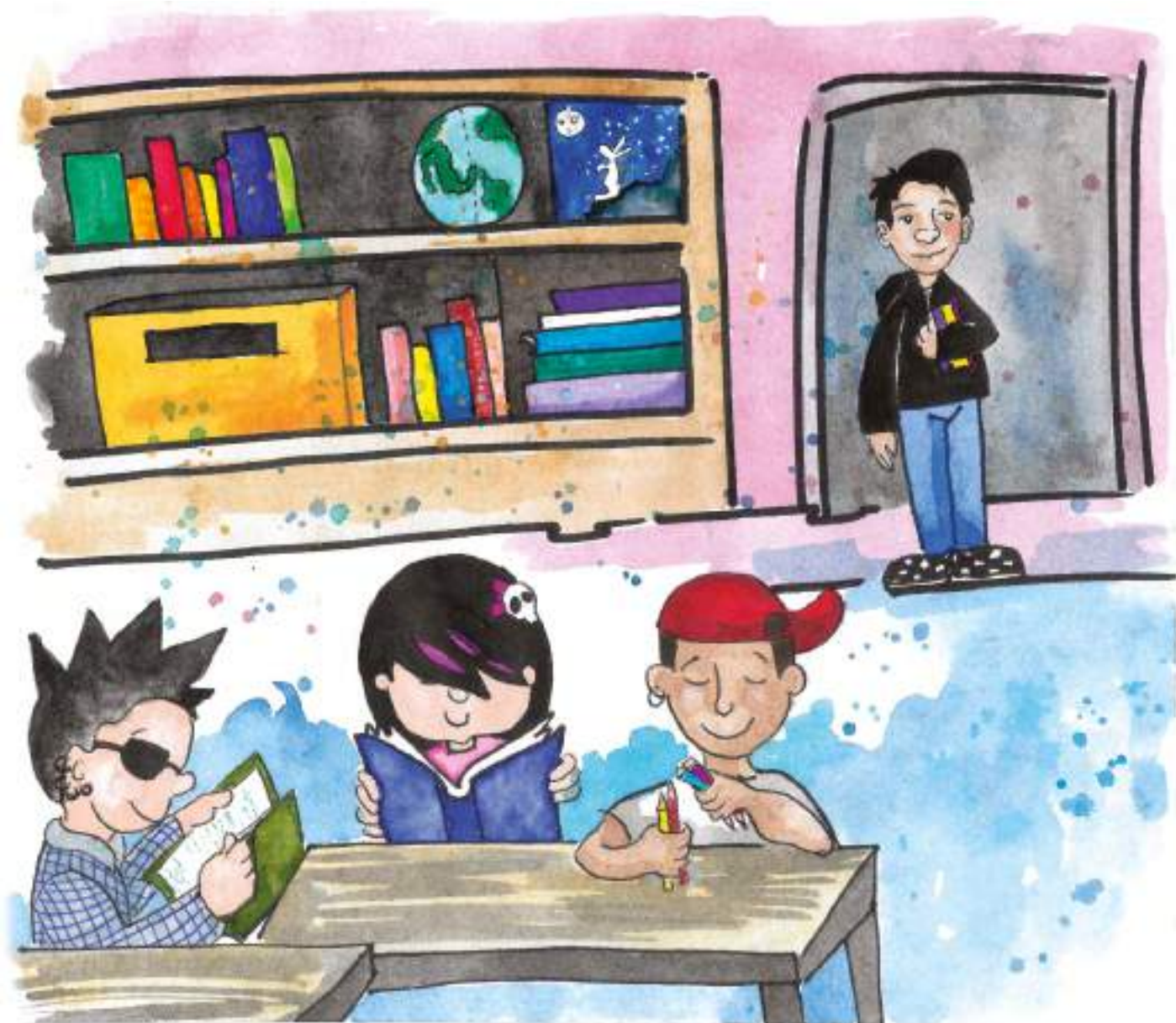
xClarita máax núuktik le tsikbalo', tu ya'alaʔ ti' ʔDante:

-Teche' ʔe'el u páaʔtal a béetikabaʔ ʔuntúul Máak ku meyaʔ utia'al u beetik u yáantal ʔets'elil. mina'an ba'ax o'olal u ch'a'abatech saʔakil, ma' xaane', iA woʔel a beet ya'abal ba'al!

Ma' chéen ch'a'abil úuchik in tsikbal yéetelo'obi', tumen ʔuʔuntúuli' ʔoop' u ya'alik ba'ax ku tuklik. Uláak'o'obe' ya'ab u t'aano'ob, ba'ale' tin wilaʔ u yutsil.

tumen ka maan ka'p'eel wina'alo'obe', tu k'axt'aanta'ajo'ob u yaantal jeets' oolal ichilo'ob. Ma' cheen lelo', tu ts'a'uba'ob u kan'aantiko'ob xan u jats'utsil Yook'ol kaab. Ya'ab ti' leti'obe' suuna'ajo'ob tu na'il xook yeetel tu ts'aa' u yoolo'ob u yanto'ob le maanal ti' mil docientos u tuulalo'ob mejen pa'alal yeetel taankelmilo'ob te' coloniao', ti' utsil meya'ajo'ob je'el bix ti' artistica

yeetel ti' deporte'.

¿Dantee' tu yaanta' mejen pa'alal yaano'ob primario' utia'al u kaaniko'ob matematicas, tumen jach k'ucha'an u yool u tsoltio'ob bix u beeta'al.

xClarita tu ya'ala'isti'obe' ma'alob ka xiiko'ob tsikbal yeetel u jala'achil le meek'tankaa'jo'. Tumen jak'a'an u yoolo'ob bix cheen ooli' ka'ap'eel wina'alile' ma' tu yila'al ba'ate'ilil te' bejo'obo' mix ich laak'tsilil.

Tu yeeya'ajo'ob ichil u K'aayil jeets' ool meya'je', jo'tuulal maaxo'ob kun bino'ob t'aan tu yoolalo'obe' ka tuun bino'ob Palacio Municipal. Le maaxo'ob jo'olintik le meya'ja' le beyo'ob nukuch maako'obe', tu yu'uba'ajo'ob xaan.

¿Dante tu ya'ala'isti'obe' tuláakal u kaa'na'alil le coloniao' ku na'imatik u ts'abalti'ob jump'eel diploma tumen ts'o'ok u kaniko'ob kuxtal ich jeets'elil:

-lle' in tsikbe'en jala'achil -bey ka'iko'- ku pa'ajtal a wa'alike' le maako'ob ku kuxtalo'ob ich jets'elile' ma' k'a'ajbettio'ob diplomai. To'one' ma' taan k'aatik utia'al chuykintik tu pak'il k-taana'. K'a'ajbeetto'on utia'al k- liisik u yool u laak' colonia'ob beyxan kaa'ajo'ob utia'al u biskuba'ob bey suku'un tsilo'obe'. Ta wilik taan k-beetik tuláakal le ku pa'ajtal utia'al ma'alob k- biskaba

yéetel u ʔats'utxil Yóok'ol kaab, ts'ó'ok naʔmatik meyaʔtik ba'alo'ob k'aabéetto'on, ma' t- beetik loob ti' ba'alche'ob t- wet'aʔ u beeta'al u loox péek'ó'ob beʔelae' le ba'alche'ob chéen otsil u máano'ob ka'acho' yáan u taanaʔo'ob. Ba'ale' kin wilike' ma' chéen ch'a'abil k- múul bisikba'ex t- baatsilo'on le' o'olal k-k'áat ka oʔéeltak.

Joel, máax u ts'aamubaʔ beey ʔa'alache', tu núukaʔ:

-iʔach taʔ ma'alob bix a túukule'ex! Te'exé' táan a we'esike'exé' ʔe'el u páaʔtal u yáantal ʔumpéel Colonia yaanti' u Certificado ti' Jeets'elil... Le ʔe'elo' u k'áat u ya'ale ts'oka'an a k'exke'ex a kuxtale'ex yéetel le tsikbaló' ma'alob utia'al u yutskinaiʔl ba'ate'ilil. Kiimak óolalil ti' te'ex tio'olal tuláakal le meyaʔ ts'ó'oka'an a beetike'exo'.

Bey ts'ó'okik le múuch'táambalo' tuláakalo'ob kiimak u yóolo'ob. Ka máan ʔo'op'éel kiino'obe', t'aano'ob ti' telefono tumen le ʔala'acho' utia' ka xi'iko'ob

tsikbal yéetel.

K'amo'ob beya':

-iln k'áat in ts'a'aʔ a woʔeelte'ex! Sáamale' yáan u taal le ʔo'osaʔ péektsilo'ob tsikbal ta wéetele'exo' yéetel le máaxo'ob ku meyaʔtiko'ob interneto'. U k'áat u xiimbaltiko'ob le xoot'kaaʔo' utia'al u yiliko'ob bix u bisikubaʔ le máako'ob beʔlao'. Ku ts'ó'okole' tu táan le u ka'na'alilo'ob méek'tan kaaʔe', yaan k- k'ubikte'ex le yáax certificado ti' «Colonia tu'ux mina'an ba'ate'ilil, Colonia certificada ti' Jeets' óolalil».

Bey úuchiko'. Beeta'ab ñump'éel video tu'ux ku t'aan me'jen xi'ipalal, me'jen x-chúupalal yéetel táankelmo'ob tu'ux ku tsikbaltiko'ob bix úuchik u túumbenkunsiko'ob u kuxtalo'. iÑak'a'an u yóol le máako'obo! iTie' coloniao' ñe'elo' tuláaklo'ob ku biskuba'ob ma'alob! Ma' xáane' tak ñump'éel k'i'iwik tu'ux ku ko'onol ba'alo'ob ñaantbil ku beetik uts ti' wiinklil tu ñek'abto'ob, tu'ux tu ts'a' u yóolo'ob ma' u ñaantiko'ob ñanalo'ob ku beetik loob ti' wiinklilal. U ts'ama' u yóolo'o u kanáantiko'ob le ña'o'.

Bey u ts'i' yóol máake' le Mercado tu'ux ku ko'onol le ba'alo'ob ku beetik k'aas ti' máako' tu k'uuchul u xuul.

-Ku beetik ulúubul in wóol le Mercado' - ku ya'alik xKúkuti, ti' Ñam ñump'éel k'iin le u k'almuba'ob tie' laboratorio-. Tu ñun ts'u p'áatal. Ñach ch'iikil chéen ti' le' táak'ino' ku tuukultike' ñach ma'alob tie' kuxtalo'. iOkanti' k'uuxil, máantats', tu yawat!

-In wa'altech tumen u ts'o'omel áayim yaanti' ba'ale' ma' u yo'eli' -ka tu ya'ala' Ñam ich ñeets'elil.

K'UBEN TI' KAAJ

iko'one'ex táakpaajal ti' jump'éeel ketlantambalil!
Ts'ooku suuktalk-múul tsikbalichil u jeets'kunaajil
meyaaj yéetel ts'ook kanik le t'aano'ob ku
yáantiko'on u tia'al k- kuxtal ich jeets'elilo'.
Bejelae'kone'e kaxtik beetikbal jump'éeel u «Naajil
xook Certificada ti' Jeets'elil».

Ba'alo'ob unaaj u beeta'al:

1. A ts'ibtkabaaj ti' u pagina internet le
SEMARNAT yéetel Ñam Magico y Mexicano
tie' correo electronico: **contacto@
nammagicoymexicano.org** nuka'ankuns
a ts'ibtkik: u k'áaba a naajil xook, tu'ux ku
p'áatal, buka'aj xoknáalo'ob yaan yéetel
ba'axo'ob ku chikbesik wa bix u meyaajte'ex
le tsikbalo' bey jump'éeel nu'ukul ku meyaaj
utia'al u yutskinta'al ba'ate'ilil.
2. A túuxtik la'jun u tsikbalil xoknáalo'ob,
ku ye'esiko'ob wa yaan ba'ate'ilil tu náajil
xook táanil ti' kaniko'ob tsikbal utia'al u
yutskintiko'ob, yéetel bix k'expaajik le ka tu
ch'a'atuklo'ob kuxtal ich jeets'elil. Le video' ku
beytal u grabarta'al yéetel jump'éeel camara
wa yéetel teléfono.

3. Yaan a xiimbalta'ale'ex tumen le jalá'acho'obo'
u tia'al a tsikbaltike'ex tio'olal u k'áananil
u kuxtal máak ich jeets'elil yéetel yaan a
k'aatchi'itale'ex..
4. Wa ka beetike'ex u mina'antal u jejeláas
lóobil tu naajil xook kexi' setenta porciento'e,
yaan a k'amike'ex jump'éeel diploma ti'
Precertificación. Le ken mina'anchaajak
mix jump'éeel loobile', yaan a k'amike'ex u
títuloi' «Naajil xook Certificada ti' Jeets'elil»
yéetel u esculturail' Náach k'iinil, u láak'e
yaan a beetikaba'ex Promotoril ti' Jeets'elil,
utia'al a wáantike'ex u láak' naajil xooko'ob u
táakpaajlo'ob ti' le meyaaj je'ela'.

10

Úuchben Tsikbalil:
iU siibal Méexicoo' utia'al
Yóok'ol kaab!

U tsoolaʔil: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a ʔka'ansaʔ wa xka'ansaʔ xook le boonilo'obo'.

iU siibal Méexicoo' utia'al Yóok'ol kaab!

-iBa'ale' tene' ma' magicaeni! ixNa'aten, ba'ale ma' magicaeni! --ku ya'alik x-Kúkuti, ka'alikil xCeleste, Joelyéetel ʔMartine' táan u ts'áaiko'ob u bukind ʔump'éel buuknook'il ʔe'elbix u buuknook' le astronauta'obo', utia'al u táats' máansik le páak'o'obo'.

-iÁalkabnen, Kúkukti! iKo'one'ex! iU suutukil k-bine'ex! xCeleste ch'a'apachtik-. ʔe'el ku táal le Don Carterino' táan u táal ʔuum u helicóptero'. ʔach kin tukultike' letie' Mercado' túuxto'ob tumen chéen tu ʔun ku yu'ubikubaʔ yéetel tu péek u yóol, tumen u k'áat ka a wáant tuka'atéen u líis u náaʔalil u koonolo'ob.

-iln ka'aʔ in wa'altio'ob le científico'ob a wéetailo'obo', ka' u xúump'atto'ob le

laboratorio Globalo! utia'al ka' xiiko'ob -tu ya'alaʔ Joel ka tu sutubaʔ tu'ux yaan ʔump'éel computadora, tu'ux tu túuxtaʔ t'aanti'ob.

-ʔKux túun le macroscopio? iTene' ma' tin biin wa ma' tin bisiki! iTia'an tuláakal in meyaʔi! -tu tek a'alaʔ x-Kúkuti.

-iLe' ʔe'elo' ʔump'éel nu'ukul, chéen ch'a'abil! iʔe'el in kuchike! Ba'ale teche' ma' tu páaʔtal, tumen noʔoch máakech -tu núuktaʔ ʔMartin-. iKo'ox xKúkuti, ta'aytak k- ts'o'okol! iTáan u táal Don Carterino!

Tie' suutuko' tu yu'ubaʔo'ob u yéemel te' helipuerto' le Destrusoolo'. Yaske' tu ts'o'okiso'ob u ts'áaiko'ob u buuknook'il xkúkukti' tie' suutuk

táan u yéemel Don Carterinoo' tu eeb le laboratorio, tu kantúulilo'obe' tek sa'ato'ob pa'ate' yéetel le macroscoopio. Ka' biino'ob chiikpaʔal, tu Noʔ lu'umil Meʔen Paalal, tu noʔ kúuchilil tĩ u noʔ naʔil xook u Tuuch Uʔ.

-ʔBa'axten ka' séebkunsike'ex? ʔMa' wáaʔ teen kin meyaʔte'ex beey chíúuke'?-tu chéen k'aat chi'itaʔ le científicoa'.

-iAy, xKúkukti! -tu ya'alaʔ Yunuén tĩ leti'-- . Niib óolal tĩ le colonia'ob Certificartabo'ob tĩ Jeets'el óolalil tu náaʔalto'ob xClarita yéetel ʔDante beyxan tio'olal u ʔats'utsil bix tu beetil u biskuba'ob yéetel xNa'tsil Lu'um yéetel u ʔa'il Texcoco, ts'o'ok páayt'aanta'ale'ex.

-ʔach k'a'aʔbéet a wáantiko'on tia'al tsola'antik ʔu'uno'ob, tsikbal kuxtalilo'ob yéetel ka'ansaʔilo'ob tumen xClarita, xAmérica, Yunuén, José, xPatricia yéetel tene'... iYaan k-bine'ex e'esik tak ONU! Tu ya'alaʔ Victor yéetel kiimak óolal. !Yaan k-t'aane'ex tu yo'ola'al México!

-ʔTu noʔ Mola'ayil Naciones Unidas? ʔʔach tu ʔaaʔil? - Kúkuti ʔak'a'an u yool -. iBeyo', beyo'!

Tu máan u siit' Ñam. K'ucho'ob xan xPatricia yéetel José.

-iKo'one'ex túun meyaʔ! iBix ma'alo'bi úuchik a tokkene'ex! Tu tek a'alaʔ xKúkuti.

Yunuén tu ya'alaʔ:

-Le ba'ax beet u kiimaktal in wóolo' le ka' tin xokaʔ u ts'iibil ʔu'unil le páayt'aana' leti' lela': "K-yabilaʔ meʔen paalale'ex yéetel meʔen x-chúupalale'ex kaʔakbale'ex tu lu'umil México ʔump'éel kúuchil tu Tuuch Uʔ". Tin wu'uyaʔe' táan u k'aʔ óolta'al kuxtalil yéetel tu'ux k-taale'ex.

-Te' ONU yaan máako'ob u yoʔelo'ob u k'a'ana'anil bix u meyaʔ México - tu ya'alaʔ Ñam-.

Ma' chéen tio'olal u yúuchben oʔéelaʔo'ob yéetel u noʔ miatsilo'obi' ma' xaane' le tu'ux p'aatal u noʔ lu'umilo' yaan u ʔeʔeláasil kuxtalil. Le o'olal México ya'ab u ayik'alil. Tuláakal ba'ax ku beeta'al tu yo'olal yóok'ol kaab ʔach chiik'a'an wa ku chúumpaʔal beeta'al way México. Le o'olale' k-

na'tsile' way tu p'aataš u tuuche'.

-iKo'one'ex meyaš túun! ¿Tu táan Máax kan t'aane'ex? ¿Nukuch máako'ob wa mejen páalal?- ka' tu k'aatchiital xKúkuti.

-Pa'ate' -tu ya'alaš Ñam-. Le páayt'aano' ku ya'alike' mejen x-chúupalal yéetel mejen xiipalalo'ob mexicano'ob yaan ya'aliko'ob tuláakal ba'ax ts'oka'an u našmatiko'ob, ba'ale' ku ya'alik xane' je'el u páaštal u bisa'al šuntúul chan xiipal wa šuntúl chan x-chúupal utia'al u yu'ubik ba'ax kun a'albil.

kulašo'ob lu'um ichil u šeetskunašil meyaš, ti túun šoop' u ya'aliko'ob ba'ax ku tukliko'ob. Je'ex u ya'aliko'obe' bey u bin u ts'iibta'al tu pizarronil u kúuchil ka'ansaš.

1. Unaš tuklike'exé' yóok'ol kaabe' ma' layli' letie'

K'aš óol táanil ti' le yaayaš k'oša'anil ti u ša'abil 2020.

2. Mejen x-chúupalal yéetel le mejen xiipalal ti' tuláakal yóok'ol kaabe' biin k-beet u yáantal šump'éel túumben kuxtal, k'a'ašakto'on ti' wiinik k'uub le lu'um yéetel k'ubenta'ab ti' u kanáanteš, Le o'olale' yéetel le túukul še'ela' unaš u kanáantik yóok'ol kaab, mix bik'in biin k'askunt u šats'utsil tuka'atéen. Mix šuntéen unaš k-tuklike'ex to'one' u yúumilo'on.

3. Ma' tu páaštal kanáantik u toš óolal wiinikil wa ma' t-kanáantik xan u šats'utsil yóok'ol kaab, tumen šump'éelili'on. Le o'olal le ciencia' unaš u táan óoltik. Le científico'obo' unaš meyašo'ob utia'al ka yanak ma'alob kuxtalil ti' tuláakal máak.

4. U ayik'alil yóok'ol kabe' letie' u šešelaasil

kuxtalil, je'el bix u miatsilile' yéetel tuláakal ba'al kuxa'an.

5. Le no3 lu'umo'ob ku k'askuntiko'ob letie' ku jaantiko'ob yéetel ku maniko'ob ba'alo'ob beeta'an tie' no3och fabricao'obo', le loob ku kaa3al ti' jump'eel no3 lu'ume' ku loobiltik u kuxtal tuláakal maak.

Utia'al k-biin ONU yéetel ba'alo'ob kun k'aabettale', Nam yetel x-Kúkuti áanta'abo'ob tumen le mejen paalalo'obo u ts'ibta3o'ob tsikbalilo'ob tu k'aba'ata3: "Tsikbalilo'ob ku taal tu Tuuch U3". Tu beeta3o'ob video yéetel k'aayo'ob 3ats'utstako'ob. Le ka k'uch u kiinile' u biino'ob Nueva York tuux yaan u Moola'ayil Naciones Unidas.

Le ka' k'uucho'ob tie' nuxi' p'aak'il na3 seten ka'anal' tuux ts'aba'an u laakamo'ob óoli' doscientos no3 lu'umilo'obe', kiimakcha3 u yóolo'ob. Mejen paalale' u buukintma3 u 3ats'uts buukil u kaa3al, yéetel ka'anal óoli.

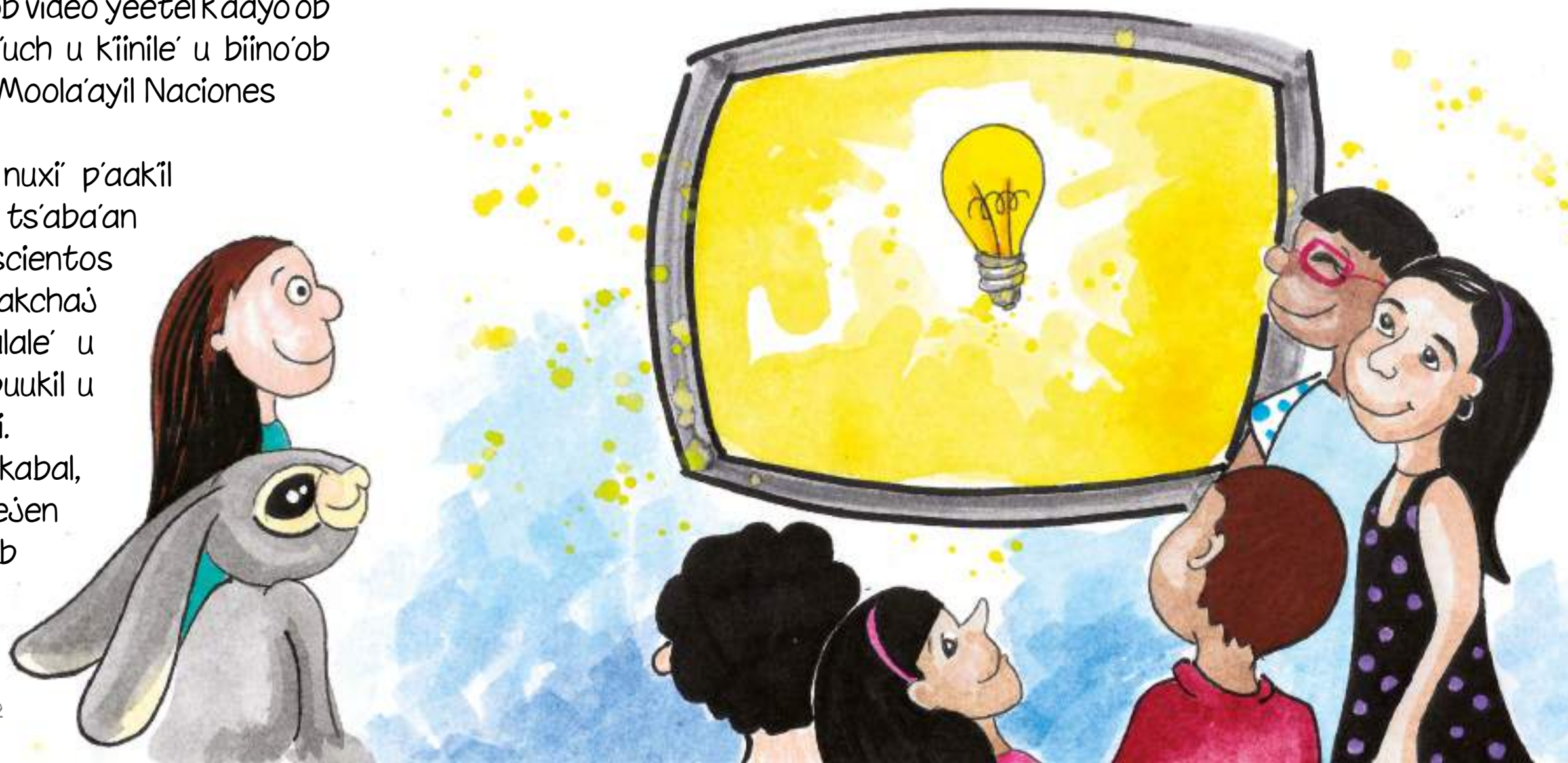
Te' 3ona3o' ti' ts'akabal, tsoolentsol le mejen palaalo'obo' taal3a'ano'ob ti' uláak' lu'um yéetel u ts'amao'ob u

buukintma3 nook'o'ob je'el bix suukti'obe'.

iYa'ab u 3uum t'aan ku yu'ubal! Ku kiki't'aanta'abo'ob yéetel ku ts'aabalti'ob jump'eel 3ach ma'alob k'ambe'enilichil u t'aano'ob.

xKúkuti yéetel Name'óoko'ob tupaach 3Kanáan lu'umo'ob. iTuláakalo'ob cha'antik u 3ats'utsil le t'uulo' yéetel ku sawal t'aano'ob! «Letie' t'uul ka3akbal te' U3o'! i3ach 3aa3 leti'!».

Tu no3 kúuchil u Much'taambal ONU, yaax na'ak t'aan Yunuen, ku ts'o'okole' José; ka

ts'óoke' t'áanaš túun x-América máax sem papaxk'abta'ab ka tu ye'esaš u videoil ku ye'esik U Ka'a Bisbáail yéetel Yóok'ol Kaab beyxan bix šats'utsil p'áatik u ša'il Texcoco. Yaan máaxo'ob ok'olnašo'ob ich kiimak óolal. Ku ts'óokole' máan t'aan Victor tu ts'óoke' xClarita yéetel xPatricia.

Le mejen páalalo'ob t'i tuláakal yóok'ol kaabo' táan u ts'áaik tu puksiik'alo'ob le ba'ax ku ya'ala'al yéetel le ba'ax tu yilašo'ob t'i bix tu beetil México

u tia'al u biskubaš tuka'atéen yéetel xNa'tsil Lu'um. Tuláakal máak kiimak yóol.

Le š-Kanáano'obo' ich šeetskunaš meyaše' tsikbalnašo'ob ts'e'ets'ekk'iino'ob yéetel le mejen páalalo'ob t'i tuláakal ba'ax úucht'io'ob: u tsikbalil le Máaxo'ob Jo'oliktik le Meyša', u ta'absaš le Destrucsoolo'ob, le Nometoca'ob yéetel u náak óolilo'; bix kuxlašo'ob yéetel Ñam yéetel xan xKúkuti.

Ku ts'óokol šump'éel semana Nueva York, tu'ux tsikbalnašo'ob yéetel u tsáaš ošéelal péektsilo'ob, yéetel xan tu paklan máansla'anto'ob u numeroil u telefono'ob yéetel le mejen páalalo'obo', suunašo'ob Méxicoo', kiimak u yóolo'ob yéetel ichil u puksiik'alo'obe' yaan ba'ax ku mukultiko'ob.

K'UBEN TI' KAAJ

Ich K'aayil jeets' óolale':

1. Xak'alkaxte'ex ba'ax globalizaci3n, ba'ax u ma'alo'obil yéetel ba'ax u k'aasil ku taasik.
2. ¿A tuklike'exé' yóok'ol kabe' je'el wa u ma'alobtal wa mina'an múul meya3 ichil tuláakal lu'umo'obe'?
3. ¿Ba'axten México ¿ach k'a'anan utia'al yóok'ol kaab?
4. Wa yáante'ex u páa3talil a bine'ex ONU ¿ba'ax ka tuklike'ex je'el a beetike'ex utia'al ka ts'a'ex o3éeltbil ba'ax je'el u páa3tal u beeta'al utia'al ka yanak to3 óolalil ichil u kuxtal me3en paalal ti' tuláakal yóok'ol kaab?
5. A tuklike'exé' yáan wa me3en páalal ts'oka'an u k'uchlo'ob tak ONU? Xak'alte'ex wa yaan ku ts'o'ole' ts'áaex o3éeltbil ta baatsile'ex.

11

Úuchben Tsikbalil: ǵTúumbenkunsajil kaaǵo'ob*

*Le t'aan ǵe'ela' leti'e' bix tukla'aní tumen ǵVictor Manuel Toledo ti' le ǵo'osanil " Los Civilizatorios". U ǵeel tukla'al bix ǵeel u ma'alobtal kuxtal wa ku meyaǵta'al ma'alob tuláakal u ǵats'utsil yóok'ol kaab ich política", Juan Pablos, ǵBeet ǵo'osanil, Yáax ǵo'osa'anil, México, 2019

U tsoolaail: Ch'éenxikint le tsikbala', náays a wóol le táan a wu'uyik u paaxil k lu'umil, le táan u ye'esiktech a jka'ansa' wa xka'ansa' xook le boonilo'obo'.

ǝTúumbenkunsaail kaaǝo'ob

Kulukbalo'ob tu jaal u kii'cho'ob, ichil ǝump'éeel saǝkab tu noǝ k'aaxil Chiapas. Tu kaaǝkunsiko'ob ǝump'éeel u kii'nil 22 ti' abril tu ja'abil 1970, kii'mbesa'ab yaax u téenel u Kii'nil u lu'umil Yóok'ol

kaab. Tíe' ǝéelo' Ochenta ja'abo'ob ts'o'ok u máano'ob.

-Tí le kii'no'ob ǝéelo'obo' to'one ma' siiǝilko'oni' ba'ale' tíe' 2020 tuláakal ku k'aaǝalten - ka tun chéen a'alaǝ x-Lupita.

-iMa' túun tu'ubul! -tu ch'a'aǝ u yíik' Yunuén.

Tia'ano'ob xan ǝNico yéetel xJulia, Jose' yéetel ǝVictor. Tuláakalo'ob ts'o'okunoǝochmáaktalo'ob, xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob. U suku'uno'ob le civilizacionario'obo' yéetel táan u pa'atiko'ob u yéet láak'alo'ob, tumen u kii'nil kii'mak óolal.

Ts'o'oka'an u ya'ala'al to'on tumen k- no'olo'ob tu ja'abil 1970 le ba'ax kun yúuchla' ba'ale u chúukanil le máako'obo' ma' tu yoksaǝ óolto'obi'. Le ka

kii'mbesa'ab yaax u téenel u Kii'nil u Lu'umil Yóok'ol kaabe' ma' ya'ab máak táakpaǝi'. Chéen ba'ale u meyaail utia'al u kanáanta'al le lu'uma' ǝuǝump'iitil ǝoop' u ya'abtal - ka tu núuktaǝ ǝNico.

ǝNam, Máantats' tu yéetelo'ob yane', tu ya'alaǝ:

-Tene' tí Uǝe' tin wilaǝo'ob. Tí ts'aǝimbaǝ in láak'int x-ma' saǝkil xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob kii'mo'ob ikil tu ts'aǝail yóolo'ob u kanáanto'ob noǝ k'aaxo'ob, ǝǝǝeláas ba'alche'ob táan u

biin u xu'ululo'ob. Áancha' máaxo'ob tu p'ato'ob u ayik'alilo'ob utia'al u tokik u kuxtal uláak' kuxa'an ba'alo'ob.

Letie' yáax Civilizionario'obo', le máaxo'ob u yáabilmo'ob u ñats'utsil yóok'ol kaab: kolnáalo'ob, ñts'aak yaño'ob, x-k'ampaalalo'ob, ñkaxan ñaañilo'ob, ñka'ay t'aano'ob, yéetel kex ñaytúul meñenbil', xkanáan páa'ñtalil wiiniko'ob, ñts'iibo'ob, ñka'ansaño'ob. Tu ts'aas u yóolo'ob, wa'alene'ex ko'one'ex k'a'asiko'ob.

Kamáan u suutuke', xKúkuti ts'o'oka'an u ch'iñile', ook te' sañkabo'.

-Ka'ache' yóok'ol kaabe' meyañta'an tumen Mercado, le k'asa'an bo'oyil miná'an u su'utañ mix u sañakili'. Kex ma' tu yila'ale' ya'abach máak tu yóotsilkuntañ. Tu beetañ loob ti' láak'tsilil, ti' barrios yéetel ti' noñ lu'umo'ob. Chéen le ma'alob yanik u chúumpakil u kuxtalo'obo' ma' úuchti'ob mix ba'ali' - Bey tu tsikbaltañ.

ñVictor cuarenta y dos ña'abo'ob yaantio', táan u k'a'asik:

-ba'ale ka k'uch u ña'abil 2020, tiita'ab u yool wiinikil tumen ñump'éeel k'akas ik'el k'oñañil ku ts'aaysik ñump'éeel x-pak'be'en k'oñañil.

ñK'añante'ex áancha' k- k'alkaba'ex t- otoch utia'al ma' u páak'ato'on? Le k'akas k'oñañila' tu beetañ u kiimil ya'abach máako'ob, ya'ab u

láak'o'obe' a'ñal tu beeto'ob, tumen tu yilaño'obe' le x-pak'be'en k'oñañila, táan seem beetik loob xan, ti' u toñ óolalil yóok'ol kaab.

-Ñach beyo' k-kuxtale' pa'ate' yanik yéetel u ñats'utsil yóok'ol kaab -beey t'anañik ñ-Nico'.

-iÑak'be'entsil u ka'añ bix yanik k- kuxtal! Ti' u yóotsil u kuxtal wiinike', ba'alche', yéetel u ñeñeláasil xiiwo'obe ti' ku siññili'. Ts'o'ok láañ k'aaskuntik tuláakal kuxtalil. iK'a'añanten le k'iin

mix ñump'éeel no3 lu'um ku kaxtik u ts'aakil!

-kex beyo', wiinikile' ma' pa'ab u múuk'i, tumen aa3i -ka tu núuka3 xKúkuti-. In yáabila3 ñkanáane'ex x-kanáane'ex, ile'ex be3elae' no3och máake'ex, mináan u láak'ob ñe'el bix te'ex táakpa3a'ane'ex meya3 ichil le suku'untsilo'oba' -ka' tu láa3 méek'a3o'ob.

-Ba'ax kuxtalil utia'al u saasilkuntik u yich yéetel u túukul le Nometocao'obo' beyxan ti' le Destrucso'obo'. Kex beyo', le no3och máako'ob ti' le kii'no'ob ñe'el ma' paakatna3o'ob tio'olal le

kii'no'oba', mix ñuntéen tu tukla3o'ob wa ñe'el k-na3matik le meya3 táan k-beetike'ex be3elao' - tu ya'ala3 José ka t'aana3o'.

Ti' le ñe'elo' ka' ook xAmérica laak'inta'an tumen x-Patricia beyxan ts'o'oka'an u chukik maanal cuarenta ña'abo'ob ti' - táan u ya'alik:

-To'one'u ñKanáanilo'onu Jats'utsil Yóok'olkaab ka'achi' le ka bino'on ONU t- a'ala3 yaan k-beetik u si3il Túumben Kuxtal. Le nukuch máako'obo' ma' tu yila3o'ob le ba'ax t- k'axt'aanta3 yéetel ñu3untúul ti' le me3en paalalo'ob le kii' ñe'ak

ñe'elo' leti'obe' ma' teech u na'ato'ob ka'achi'.

-Le o'olal be3ela'e' kii'mak k-ool tumen xJulia k-xKanáanil, Prosumidora yéetel Civilizacionariae' u maanil le treinta ña'abo'oba' yaan u beetikuba3 iyáax Presidenta ti' u ñala'achil Yóok'ol kaab utia'al u kanáanil le Lu'uma'! - tu ya'ala3 Ñam ka t'ana3i'.

-U máanil le treinta ña'abo'oba' t- a'ala3 yaan tsikbe'enkunsik k- taatatsilo'on yéetel

ts'óokbesik le ba'ax t- a'alaš t' k- suku'uno'ob Civilizionario'ob. Mix máak t' letio'ob tu p'aato'on k'aasil. Tu yo'olalo'obe' tak bejelae' kuxano'on -tu ya'alaš xJulia-. K- Meyaje' kaaš u saasilkuntik u alab óolalil k- kuxtal.

-Siiš tu tulisil yóok'ol kaabe' Civilizionario'ob, iláayli k'aša'antene! -Tu ya'alaš xCeleste, Chan x-chúupal u ka'as láaylie'.

-iMa' k- ojel ba'ax ken beet wa ma' a beetike'exe', Noš Ka'ansaše'ex t' le Noš meyaša! Tuláakal tu'ux ku k'a'alalto'on šonaš ba'ale' te'exe' ma' k-ojel bixe' máantats' ta wáanto'one'ex -Tu ts'aaš niib óolal xLupita.

José tu ya'alaš:

-Le ka táakpašen meyaš yéetelo'obe', ma' chéen ch'a'abil tin wilaš u pa'abal u múuk' le Destrucsoolo'obo' tin tuklaše' ma' tun biin utsil t' yóok'ol kaab. iBa'ale' t- Našmataš! Kex tumen k'aabéetchaš k beetik u šišil šump'éel Túumben Kuxtal.

Coatlícue, yéetel u noš Na'ate' tu yila' šéel u beytal tuláakal le

meyaš šéela' ba'ale' letie' mešen páalal unaš u ts'óokbesiko'ob le o'olal kuxano'on tak bejelae'.

-Kux túun te'ex bejelae' mešen páalale'e šiše'ex t' u ša'abil 2020, te'ex ka wa'alike'ex ba'ax kun beetbil, iMa'tech u ka'as k'oša'antal Yóok'ol kaab! Tu ya'alaš Ńam.

-Le o'olal meyašnaša'ano'on - ka tu tek a'alaš šVictor--. Utia'al u yaantal keet kuxtalil way yóok'ol kaabe', ka' páašchašak a táakpakke'ex šo'olbesik meyaš. Šump'éel yóok'ol kaab tu'ux

kun páa'ital kuxtal ich jeets'elil, tu'ux ku yu'ubal k-t'aan je'el tu'uxake'. Jump'eel wiinikil ku tuklik pa'ate' yanik u kuxtal yéetel u jats'utsil yook'ol kaab, yéetel ku súutik tuláakal le ku ma'antiktio'. Ichil uláak' ba'ale' bejelae' máases yáanto'on kiimak óolal tumen k- túukule' jump'eelilí yanik ma' je'ex ka'ache'.

-iTá wilike'ex! Ma' táan k'askuntike'ex yook'ol kaab, k múul t'aanikaba'j, k- jaanale'ex, k- biin xiiximbaal ; ik-beetike'ex ba'alo'ob jats'utstak! Táan k- meya'je'ex utia'al u yaantal to'j óolal, táan k-ma'alob meya'je'ex yéetel le jkaxan jaajilo' beyxan yéetel le tecnologiao'. iK-u'uyik yaan k'ub óolal ichilo'one'ex! iPaa'jcha'j!

-Tuláakal beycha'j tumen k'exbesa'ab u túukul jump'eel chila'ankabil -tu ya'ala'j ka t'aana'j Yunuén.

-jK'a'aja'ate'ex ba'ax t'aan ku yutskintik je'e ba'alak talamile'? Tu k'aat chi'ita'j jNico.

Tuláakalo'ob wa'ala'jo'ob ka tu núukta'jo'ob:

-iKeet kuxtalil!

-Keet kuxtalil mina'an u xúul -tu ka' a'ala'j Quetzalcóatl tia'an ichille sa'jkabo', kex beyo' kiimak u yool u paktik yéetel u

yicho'ob, jets'el káa'jo'ob, ya'axt'ube'en k'áaxo'ob chúup yéetel kuxtalo'ob yéetel k'a'anabo'ob ma' eek'o'obi-. iKeet kuxtalil!

Ka tu nats'uba'j Nam. Quetzalcóatl túune' tu ts'ank'a'ata'j u puksi'ik'al yéetel u xno'jk'ab yéetel u xts'iike' tu ts'aa'j tu Tuuch, táan u paaktik le eek'o'obo', ka túun tu k'aya'j u Paaxil Lu'um. iLe ka túun júumna'j u k'áaye' k'uuch tu' ts'u'u'j k'áaxo'ob, ja'o' yéetel tak tu taamil k'áabnáab!

K'UBEN TI' KAAJ

Beete'ex ñump'éeel muuch'táambal tu'ux ñuñuntúul xoknáale' ka t'aanak ti' ñe'el máaxak Civilizionarioe'.

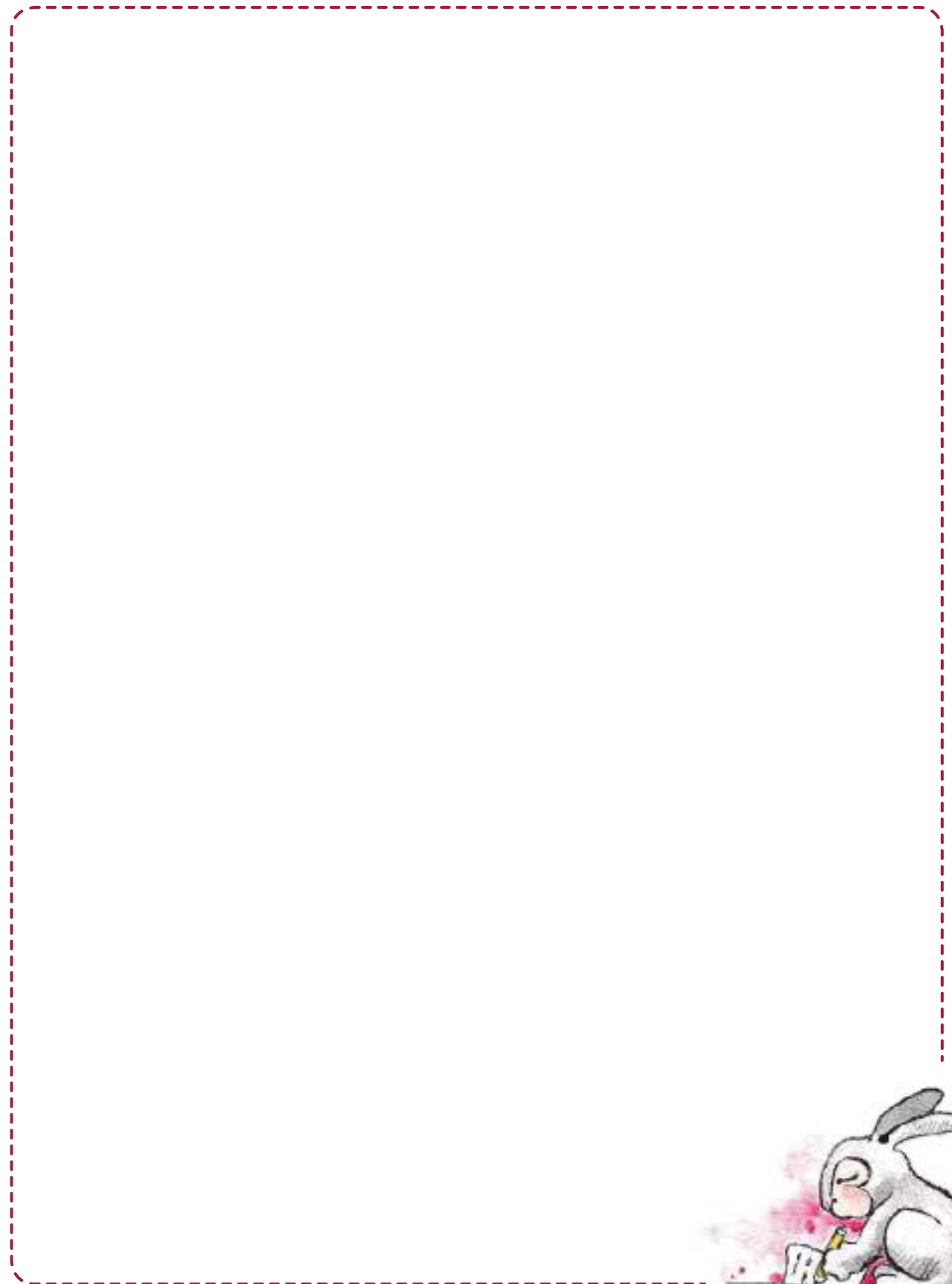
K'a'ajak te'exé' le Civilizionario máantats' leti' ño'olintik u ma'alob meyañil yóok'ol kaab. Ma' tu chi'ichnaktalo'ob tumen u ts'áamal yóolo'ob meyañ. Xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob ku núuktiko'ob meyañ utia'al u yutsil yóok'ol kaab beyxan utia'al wiinikil.

Xak'alkaxte'ex u k'aaba yéetel u meyañ Civilizionario'ob ku káa'aj tu ña'abil 1970 tak te' k'iino'oba'.

Ken ts'o'ok a táakpañle'ex ti' le' múuchtáambala', unañ a ch'a'atuklike'ex wa a k'áat a beetaba'ex Civilizionario. Wa beyo' a'alex ba'ax meyañ ken a ño'olinte'ex.

Tie' múuchtáambala' unañ a páayt'aantike'ex u ñala'achilo'ob nañil xóok, toñ óolal, ñ-kanáan ñats'utsil yóok'ol kaab, a láak'tsile'ex, a éetaile'ex yéetel a ñka'ansañe'ex.

Le ñe'ela' ma'alob u béeta'al tu ts'ook káambalil ti' primaria.

Xuul t'aanil

K- no3 lu'ume' yaanti' u aayik'alil ba'alo'ob kuxa'anil beyxan u 3e3eelasil úuchben miatsil ku chiikpa3a3 ti' ya'abach ba'axo'ob 3e'ex u 3e3eláasil paaxo'ob yéetel u 3e3elasil máasewal t'aanilo'ob. Utia'al ka' 3ats'utschajak u yu'ubal le úuchben tsikbalo'oba', t- ch'aa3 u paaxil Fonoteca ti' Instituto Nacional ti' Antropología e Historia, beyxan u paaxil túumben 3 paaxo'ob mexicanosilo'ob utia'al a wu'uyike'ex u paaxil México layli'e kuxa'ane'. Kaabale' ku chiikpa3al u páayal t'aanil utia'al a kaxtike'ex u paaxil. Le wakp'éel analtea' 3oronts'iibta'an yéetel u paaxil "El tamarindo" nupa'an ichil u paaxil "Michoacán" ti' u serie "Testimonio musica tu no3 kaa3il México" ti' Fonoteca INAH.

U k'aaba' le paaxo'	U k'aaba' le disco	Muuch' paaxilo'ob y sello discográfico
ÚUCHBEN TSIKBALIL 1		
Minuete 5	La Plegaria Musical del Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
El Arriero o el Borracho	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
Ama Kakui Kundui Nuu Yui	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 2		
Danza para los Santos	Resonancias y vientos ancestrales	Serie Testimonio Musical de México N°. 67, Fonoteca del INAH
La Cosecha	Resonancias y vientos ancestrales	Serie Testimonio Musical de México N°. 67, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 3		
El gusto pasajero	Michoacán	Serie Testimonio Musical de México N°. 07, Fonoteca del INAH
Flor de México, la danza de la Pluma	Lani Zaachilla Yoo	Serie Testimonio Musical de México N°. 28, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 4		
Ecos del alma	La Plegaria Musical del Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
Son del Toro (Huicholes)	Música indígena de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
Sones de música Azteca (Nahuas)	Música indígena de México	Serie Testimonio Musical de México N°. 09, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 5		

Xochipitzahua (Boda)	Xochipitzahua, Flor menudita	Serie Testimonio Musical de México N°. 45, Fonoteca del INAH
La Sarna	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 6		
Que no hagas polvo (Redova)	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
Jarabe del Moro	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 7		
Son del angelito	Música del Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH
Danza de Guerra de Maromeros (Cora)	Un siglo de música entre Coras y Huicholes	Serie Testimonio Musical de México N°. 64, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 8		
Bodas de Cosiñoeza y Coyolicatzin	Lani Zaachilla Yoo	Serie Testimonio Musical de México N°. 28, Fonoteca del INAH
Zacatecas	En el lugar de la música	Serie Testimonio Musical de México N°. 50, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 9		
El Huiliquizo	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
El Perro	Michoacán	Serie Testimonio Musical de México N°. 07, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 10		

Minuete 10	La Plegaria Musical del Mariachi	Serie Testimonio Musical de México N°. 47, Fonoteca del INAH
Son de Carnaval	Guelaguetza	Serie Testimonio Musical de México N°. 42, Fonoteca del INAH
ÚUCHBEN TSIKBALIL 11		
Vinnete	Suenen tristes instrumentos	Serie Testimonio Musical de México N°. 37, Fonoteca del INAH
Son del Pez Espada	Música del Istmo de Tehuantepec	Serie Testimonio Musical de México N°. 11, Fonoteca del INAH
El Circo (Polka)	Tesoro de la Música Norestense	Serie Testimonio Musical de México N°. 29, Fonoteca del INAH

